

Մ Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Թ. ՏԱՐԻ 1935

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

ՄԻՈՆ, ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

Թ. ՏԱՐԻ - ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1935 - ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԹԻԻ 10

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

«ԻՆՁ ՀՐԱՇԱԽ ՄԱՅՐԵՐ ԿԱՆ ԱՅՍ ՔՐԻՍՏՈՍԵԱՅ ԿԻՆՈՒՈՒՆ ՄԷՋ»

Տաան և վեց դար առաջ եղած դատում մը, որ իբրեւ իրապէս ճիշդ մտածութիւն մը, կը պահէ միշտ իր կշիւը :

Ոսկեբերանի ուսուցիչներէն մին, հեթանոս փրիստփայ մըն էր որ ըրած էր զայն, զմայլելով իր քրիստոնեայ աշակերտներուն ուշիմ և ազնիւ հոգիի շնորհներուն վրայ, զորս կը համարէր արդիւնք իրենց առանին կրթութեան :

Թէ ո՞րքան մեծ է բարիքը որ կուգայ կեանքին՝ ընտանեկան յարկին մէջ տրուած բարի դաստիարակութենէն, ծանօթ և անառարկելի ճշմարտութիւն մըն է, որուն առջև հարկ իսկ չկայ կանգ առնելու : Ինչ որ զմեզ մասնաւորապէս կը շահագրգռէ հոս մեր վերնազրին ներքեւ, սա իրողութիւնն է աւելի՝ թէ առանին կեանքի կրթութիւն ըստածը, իբրեւ վիճակ ու իբրեւ զրութիւն,

բոլորովին արդիւնքն է Աւետարանի ազդեցութեան :

Քրիստոնեայ միայն ըլլալու կամ առ նուազն քրիստոնէական ոգւով մտածելու է մարդ, հասկնալու համար թէ՛ եթէ հայրը վարիչն ու տնօրէնն է

ընտանիքին համար բայց տունէն դուրս տարուած զործի կեանքին, մայրը ուղղիչն ու յանձանձողն է նոյն նպատակին համար տունէն ներս ապրուած սիրոյ կեանքին: Այդ դէմյանդիմանութեամբ է որ երկու կէսերը կը լրացնեն զիրար, կազմելու համար միակ ամբողջութիւն մը, այն օրէն՝ ուր նուիրազործ ձայն մը կ'ըսէ իրենց. «Երկուքդ այսուհետեւ մէկ մարմին էք»:

Բայց բուն առանին կեանքը այդ դերին մէջ պիտի չմտնէր երբեք, եթէ կինը մնացած ըլլար այն դիրքին մէջ, ուր կը ձգտէր պահել զայն հնութիւնը, այսինքն նախաքրիստոնէական կեանքը:

Աւետարանն էր որ վեր առաւ կինը իր այդ ինկած վիճակէն: Զափաղանց խորհրդապաշտ, բայց խորքին մէջ շատ իրական է դատումը, զոր հին Ս. Հայրերէն մին ըրած է, ըսելով. «Տալիքս կոմսի (աղջիկ ոտքի՛ ելիր) խօսքը, իր ընդհանուր իմաստին մէջ, կնոյ ազատագրութեան հրամանն է: Եւ արդարեւ, եթէ Յիսուսի ըմբռնումին մէջ այդպիսի ոգիի ներքին բերում մը չլինէր, Աւետարանին մէջ այս կամ այն կերպով արտայայտուած, Առաքեալը պիտի չհամարձակէր յետոյ հրատարակել այս ու կնոյ բարոյական հաւասարութեան հոյակապ սկզբունքը. «Չիք խտիր... ո՛չ արուի և ո՛չ իւրի... ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս»:

Իսկապէս, այդ օրէն կ'սկսի կնոյ տիրանալը բուն իր դիրքին: Ատկէ առաջ, հին բարոյականին մէջ, ոչ միայն իբրեւ ի բնէ վատոյժ էակ, այլ նաև իբրև իմացական և բարոյական տեսակէտներով արհամարհելի արժէք, անիկա էգն էր միայն, ընդունակ՝ լոկ բնախօսապէս սահմանուած իր պարտականութիւններուն, կին-մարդը սոսկ, ամանն ու սորուկը իր՝ կենսակցին:

Քրիստոնէութիւնն էր որ, լուսաւորելով անոր ու իր շրջապատին գիտակցութիւնը իր անձին ու դերին զգացումովը, վերականգնեց անոր հոգին, բարձրացնելով իր նկարագիրը, ու ասիկա ըրաւ Աւետարանը՝ կին էակին մէջէն դուրս բերելով մայրը, իր ամուսինին սիրովը, իր զաւակներուն գորովովը առլցուած բարի և անձնուրաց էակը:

Թող չըսուի թէ անասուններն ալ ունին իրենց ծնունդներուն հանդէպ նոյն անձնուէր վերաբերմունքը, իր բնազդական թափին մէջ երբեմն թերևս աւելի հզօր քան բանաւոր էակին խորհրդածութեամբ լուսաւորուած զգացումը: Այո՛, բայց մի՛ մոռնաք թէ անասունին ծնողական այդ սէրը՝ վաղանցուկ է շատ, կը տէ՛ կամ դիեցումի ժամանակին չափ միայն, և կ'ապաւնքան աստե՛ն՝ որքան կարևոր է ան՝ զաւկին խնամարկութեանը համար. մինչ բանաւոր մայրը չի մոռնար երբեք իր ծոցածին ծնունդը մինչև իր կեանքին վերջը, զայն անոր մահէն իսկ յետոյ, անոր յիշատակին զգացումը կը զորովէ զինքը սրտազինաւ:

Ու այսպէս է ասիկա՝ առաւելապէս քրիստոնեայ կնոյ մէջ. քրիստոնէական մայրութեան մէջ ամենէն աւելի խոր, ջերմ և երկարատև է ծնելաւոր զգացմանց հրալքը. ուրիշ կրօններու ուրոտին մէջ սպրոյ մայրերու բարոյական այդ վիճակը համեմատական է քրիստոնէական կեանքի հետ անոնց ունեցած յարաբերութեան հետ. այնքան աւելի ճշմարիտ մայր է ոչ քրիստոնեայ կինը, որքան աւելի կ'ապրի քրիստոնէական ազդեցութեան մօտ կամ ներքեւ. որչափ աւելի շփման մէջ է քրիստոնէական քաղաքակրթութեան և բարոյականի հետ:

Հեթանոս ճավանուհին, որ կ'ապրի քրիստոնէական ազդեցութիւններէ ախճան հեռու և մեկուսի, պիտի փորձուէի ըսել թէ շատ չի տարբերի անասուն մայրէն: Անհուն է անոր անձնութիւնը իր զաւկին համար. ամէն վայրկեան պատրաստ՝ զոհուելու անոր սիրոյն, ինչպէս անասունը, կենդանին: Բայց երբ կուգայ վայրկեանը հրաժարելու իր մայրութեան իրաւունքներէն, զաւակները ի սպառ յանձնելու իրենց հօր, զրեթէ առանց զգածուելու կը կատարէ այդ առթիւ օրէնքին պարտադրած ձևակերպութիւնները, ու երկրորդ օրը մայրը մոռցած է արդէն իր սրտին հատորները:

Մայրական սէրը առաքինութեան վերածելու ճիգը և յաջողութիւնը պըտուղն է կեանքին քրիստոնէական ըմբռնումին: Ուրիշ ազգերուն մէջ ալ, քրիստոնէութենէն առաջ և քրիստոնէութենէն արտաքոյ, պէտք չէ ուրանալ, եղած են անշուշտ և կան մայրական տիպար դէմքեր: Բայց անոնք անհատական պարագաներ, պատահական երևոյթներ են միայն, դիպուածի գործ կարծես. ինչ որ եղած է Աւետարանի ոլորտին մէջ՝ դրութիւնն է իրապէս, իբր օրէնքի մը հետևանքը, տիպար մայրութիւնը ինքնին:

Այդ տարբերութեան զադտնիքը պէտք է փնտռել բուն իսկ քրիստոնէական կրօնքի խորհուրդին մէջ: Ըստ Աւետարանի ըմբռնումին, ամէն ծնունդ, որ տեղի կ'ունենայ տան մը յարկին տակ, աստուածային արարչագործութեան դէպք մըն է. զաւակը, թէն Ֆիդիզապէս ծնունդ իր հօրն ու մօրը, իսկապէս պարզէ մըն է իրենց. նուիրական աւանդ մը՝ որուն պահպանումին և բարգաւաճումին հոգը հաւատքի չափ սուրբ պարտականութիւն մըն է: Քրիստոնեայ ծնողքը, այս պատճառաւ, իր քրիստոնէական գիտակցութեան պայծառութեան չափով, կը վերաբերուի իր զաւակներուն խնամքի գործին՝ իբրև իսկապէս կրօնական գործի մը, հոգեոր պատասխանատուութեան զգացումով: Ու մայրը, քրիստոնեայ մայրը, որուն սրտին մէջ բացուած է անգամ մը այդ զգացումին աղբիւրը, իր զաւկին համար է այլեւս ինչ որ կրնայ և պարտի լինել ամենէն բարի էակը երկրի վրայ, երկրաւոր նախախնամութիւն մը: Ոչ միայն իր արեան այլ նաև ու մանաւանդ իր հոգւոյն ծնունդն է այլ ևս իր զաւակը: Անոր մարմինը իրեն համար է «Տաճար սուրբ Հոգւոյն», ու հոգին՝ «պատկեր Աստուծոյ». այս պատճառաւ, անոնց գուրգուրանքին մասին իր փոյթն ու ջանքը երկեղածութեան կը հասնին:

Բայց որպէսզի մայրը լրիւ և գիտակցօրէն կատարէ իր այս պարտականութիւնները, պէտք է որ ինքն իսկ նախապէս ստացած լինի մաքուր և բարի դաստիարակութիւն. զի առաջին և կարևորագոյն դաստիարակն է մայրը: Անոր համար է որ քրիստոնէական զգացումին ամենէն մաքուր մտահոգութիւններէն մին եղած է, սկիզբէն, կինեւու կամ աղջկանց դաստիարակութեան գործը, որ բովանդակապէս աւետարանական ձեռնարկ մըն է: Քրիստոնէական միտքն է որ խորհած է թէ, աղջիկը պէտք է սովորի ամէն ինչ որ բարի է և օգտակար, որ խորհած է թէ, աղջիկը պէտք է սովորի ամէն ինչ որ վնասակար է և օգտակար, որ վնաս հոգի, և թէ այն ձեռքը միայն, որ կ'օրօրէ մանկութիւնը, պիտի խաղողեցնէ մարդկութիւնը:

Առանց քրիստոնէական հոգով կրթուած կիներու և մայրերու գործակցութեան, Աւետարանի բարոյականն ու քաղաքակրթութիւնը շատ ետ պիտի մնացած ըլլային իրենց նուաճութիւններուն մէջ: Որչափ աւելի ժողովուրդ մը կըրցած է ունենալ կնոյական մեծ և սուրբ դէմքեր իր պատմութեան պատկերասրահին մէջ, այնքան աւելի բարձր եղած է իր դիրքը ազգերու շարքին մէջ: «Իտեցէ՛ք, ըսած է Տիկին Մոնմարսօն, զրեթէ բոլոր մեծ մարդիկ իրենց մայր ունեցած են զերկվերոյ կին մը»: Փրիստոնէութիւնը պիտի չունենար իր Ոսկեբերանը, եթէ չլինէր Անթուզայի նման սքանչելի մայր մը, վաղուց այրիացած բարեկիրթ և բարեպաշտ այդ կիներ, որուն ամբողջ մտասեռութիւնը եղաւ իր զաւկին բարոյականն ու կրթութիւնը:

«Ի՛նչ հրաշալի մայրեր կան այս քրիստոնէայ կիներուն մէջ»։ Կին Կեթանոս փիլիսոփային այս դատումը պէտք է, քրիստոնէական ընտանիքի տեսարանին առջև, ամէն օր ստիպուին կրկնել ամէնքը, բայց մանաւանդ օտարները, որոնք Փրիստոնէութիւնը իր արդիւնքներէն միայն պիտի կարենային ճանչնալ:

Այս կը պահանջեն ճշմարտութիւնը և մեր հաւատքին պատիւը:

★ ★ ★

ՀԱՒԱՅՐԻ ԵՒ ՄՏԱԾՈՒՄԻ ՑՈՒՔՐԸ

Խ Ա Ձ Ը

Իսկը, բարոյական տիեզերքին այս նոր արեգակը, իր վառարանին մէջ կը կեդրոնացնէ հըշմարտութեան բոլոր հառաջայնները. անկիւս վռնմ համառօտութիւն է այն բոլոր բաներուն, որոնց ժաօին Աւետարանը շատ աւելի արտայայտօրէն կը խօսի: Աւետարանի բարոյականը մարդուն մասնաշնչի և յաջորդական վերականգնումը չէ. անկիւս առաքինութիւնները մի առ մի իրարու վրայ չ'աւելցնել, մինչև որ ընդունաբանը լեցուի. այլ մարդուն սիրտին մէջ կը զնէ կեանքի և գործելութեան նոր սկզբունք մը, Աստուծոյ սէրը. և որովհետև այնքան դիւրաւ արտաբերուող այս բառը անսուն է բարոյական իրողութեան մը, անչափելի տարողութիւն մը ունեցող խորհրդաւոր և մեր բարոյական պէտքերուն վերաբերմամբ խորապէս հաշտ ու միանգամայն խորհրդաւոր բնութիւն մը ունեցող իրողութեան մը, իրողութեան մը՝ որ ինք մինակը կ'ամբողջացնէ կեանքը, կը կարգաւորէ ջատար, կը խաղաղեցնէ հոգին, այս իսկ պատճառաւ անկիւս մեզի կուտայ Աստուծան ինքնին՝ մարդոց փրկութեան համար մարդ եղած. միակ լծակը որ կարենայ բաւական խոր իջնել հոգիին մէջ, շարժելու և տեղափոխելու համար կեանքը:

Ա. Վ.

Մ Ա Հ Ո Ւ Ա Ն Ա Ռ Զ Ե Ի

Ով որ տարակոյտի մէջ է իր կեանքին գործածութեանը մասին, Թո՛ղ մահուան դէմ յանդիման անցնի պահ մը: Թող փակ աչքով դիտէ իր վերջին ժամը, այն ժամը ուր, ինչպէս ըսուած է իրաւամբ, «մեր տուածէն զատ ուրիշ բան չէ մնացած մեզի»: Թո՛ղ, վայրկեան մը, ա՛յ երկին չվերաբերի, Թո՛ղ պառկի եղբարական անկողինին վրայ և ակնով զնէ սա հանգիստաւոր ազգաբարութեան. ՎՄարդոց որդիներ, ետ զարժէք և ձեր տնտեսութեան հաշիւը տուէք: Թո՛ղ ըսէ ինքզինքն ինչ, քանի մը ժամ ետքը, հոգին տակը երբ պառկի, ո՛րքան օտար պիտի ըլլայ իրմէ վեց սոք վերեւ պատահածի որ կարեւոր թէ երբեք ողջերու թիւին մաս կազմած չըլլար բնաւ: Թո՛ղ իր աչքին առջևէն անցնին փթթումն ու շիւղմը համբաւի փայլին, գործութիւնը վարկին, իր անձնական ազգեցութիւնը, իր հարստութիւնը, անունը և իշխտակը, ու, վերջին զոյացուցակը կազմելով, Թող հաշիւը ընէ իրեն մնացածին, այսինքն, նորէն կ'ըսեմ, իր տուածին:

Ա. Վ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՅՒՍՈՒՍԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ԸՍՏ ՀԱՄԱՏԵՍԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

Դ. ԳԼՈՒԽ

ՓԱՍՏԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ. ՅՒՍՈՒՍԻ ՀԵՏԵՒԻԼ

(Շար. Սիւն 1935, էջ 269 էջ)

Բ. ԶԴՋՈՒՄԸ ՆԻ ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԸ

Ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ այս հարկաւոր կերպարանափոխութիւնը: Ամենակային կողմէ ան կ'ենթադրէ շնորհք, իսկ մարդուն կողմէ պէտք է ըլլայ՝ ընդունիլ ատուածային խօսքը, այսինքն մարդն ու Աստուած կը միանան՝ միասին կատարելու համար կրկնական գործը մեղաւոր աշխարհին մէջ:

Ա. Առաջին պայմանը այն է որ Յաւիտենականը ներէ. եթէ անառակ որդին, զոր օրինակ, իր սրտին խորը պահած չըլլար ընդունուելու յոյսը, քաջութիւնը պիտի չտաննար վերագառնալու իր երկիրը, և իր աղերսանքը թռչնելու իր շրթներէն: Բայց անիկա, իր հեռաւորութիւններէն մէջ, կը զգայ թէ նա զոր ինքը թշնամոնեց՝ իր հայրն է միշտ. որդի հօր մը բնորոշիչ գործը այն է թէ անիկա կ'արգահատի իր նոյն իսկ յանցաւոր զաւկին վրայ. արգ, այսպիսի է զգացումը՝ զոր Աստուած ունի ըմբոստներուն վերաբերմամբ. զի Աւետարանը թողութեան արքայական յայտնութիւնն է: Սիրոյ այս պատգամը հին դարերուն մէջ մարգարէներն է որ բերին (Նբմ. ԼԳ. 8, Սաայի ԽԳ. 25, ԽԳ. 22, Դան. Թ. 24): Փրկչին դարուն, քանի մը երկնաշէն խորանշէջիներ կ'ակնկալէին անոր իրապօրո՞ւմն երկրի վրայ (Ղուկ. Ա. 77): Բայց Յիսուս է որ անոր կուտայ իր վերջնական ձեւը. վասնզի կը յայտարարէ ամբողջին առջեւ. «Նկն Որդի Մարգար խնդրել և կեցուցանել զգործուեալն» (Ղուկ. ԺԹ. 10, ԺԵ.):

Այս Աստուածը, որ կը ներէ, վասնզի տողորուած է կարեկցութեամբ (Մաթ. ԺԼ. 27), իր իշխանութիւնը կը փոխանցէ Յի-

սուս Քրիստոսի (Մաթ. Ժ. 40, Թ. 6), որ զայն իր կարգին կը հրիտակէ իր աշակերտներուն (Մաթ. Թ. 40, ԺԼ. 18, Ղուկ. ԻԳ. 47): Այսպէս աստուածային շնորհը, որ մեղաւորին կը տրուի, անվերապան է. մարդկային որեւէ արժանիքէ անկախ՝ դասակարգային տարբերութեանց հետ կապ չունի ան երեքք. ով որ ինքզինքը կորսուած է զգայ, կը ներկայանայ Աւետարանի թողութեան առջեւ (Ղուկ. ԺԹ. 10). անախտաբար ամենուն է որ կ'աղաչուի Տիրոջը ողորմութեան ձայնը: Ուստի Աստուածոյ թագաւորութեան բարեքններ միակ ժողովուրդի մը մենայնորէն չեն այլևս: Ամէն մեղաւոր պարտի իրեն համար նկատել այս գանձը, այդ նպատակին ձգտելով իր ոյժերը, կորովի և սրտազին խայնքով մը հասնելու համար անոր: «Արքայութիւն երկնից բռնադատի, և բռնեք յափշտակին զնա» (Մաթ. ԺԱ. 12): Արդ, որովհետեւ Քրիստոսի հրաւիրածներէն շատերը կը յապաղին ճամբուն վրայ, ու իրենց առջեւն կը փախցնեն վարձքը (Մաթ. ԻԲ. 14), կարեւոր է գիտնալ թէ ի՞նչ տրամադրութեանց մէջ պէտք է լինիլ, պատասխանելու համար Տիրոջ շնորհաց:

Բ. Յիսուս մարդկային հոգին բազայատու է յաճախ գէշ պատրաստուած դատի մը հետ, ուր սերմ կը ցանեն: Իր ամենէն ծանօթ առակներէն մէկուն մէջ անիկա նոյն իսկ կը զատորոշէ երեք տեսակ անբեր գետիններ, որոնց վերլուծումը ցոյց կուտայ մեզի թէ ինչպիսի բնութիւնէ պէտք է մենք զգուշանանք (Մաթ. ԺԳ. 4-9, 18-23):

ա) Կարծրացած ճամբուն գետինը կը ներկայացնէ անիմաց և անընդունակ սիրտերը, որոնք չեն գիտեր մտնել Աստուծոյ խորհուրդին մէջ: Նման քէն ըրած տաղանքներուն, որոնք հրապարակի վրայ չեն ուզեր ոչ ուրախանալ, երբ իրենց պարի եւ զանազաններ կը հնչեցունին, և ոչ ոքբալ՝ երբ տխուր եղանակներ կ'երգուին (Մաթ. ԺԱ. 16-19), այս մարդիկը անկարեկիր կը մընան, ինչ որ ալ ընէ Տէրը՝ զիրենք յուզելու համար: Եթէ Յովհաննէս Մկրտիչ չէ կարողացած շարժել անոնց սիրտը, իր խիստ բարձրը, Յիսուս ևս չ'աղգեր անոնց վրայ գթութեամբ թրթուռ իր շնչտեղով: Անոնց հոգին կարծրացած է աշ-

խարհի հետ իրենց շփումն, ինչպէս ամենօրեայ անցողաբժի ճամբան: Ի՞նչ բանի կը ծառայէ աստուածային սերմին աւերմէջ նետուիլը:

բ) Ուրիշ ունկնդրողներ ըստ երևոյթին աւելի լաւ տրամադրուած են: Փոշոտ ու չոր ճամբուն — Աւետարանի նկարագրութեան մէջ — կը յաջորդէ քորոտ դաշտ մը, որուն թեթեւ հողը կը թուի երկրագործին խոտանալ աւելի տուտութիւն, վանկի վազահաս հունձքով կը ծածկուի: Անհաստատ միտքերն են անոնք, որոնք նորութիւններու միշտ տկնկաւոյց, ուրախութեամբ կը լսեն խօսքը, բայց իսկոյն երեսներն անգին դարձնելու համար՝ երբ խոշ ու խաւթիբի դուրս գան: Փորձութեան տապը շուտով կը մերկէ այս անարմատ և մատաղ բոյսերը, որոնք անհիւսիս հողի մը վրայ բուսած են:

գ) Սերմին մէկ ուրիշ ճամբ կ'իյնայ վերջապէս փուշով ծածկուած տեղի մը մէջ. արաք ճամբէն զատող փշուղի խիտ ցանկն է ան: Այս պատճառաւ հատիկները կը խեղդուին հոն, առ ի չգոյն բոյսի և լոյսի: «Այլախարհի հողքեր և հարստութեանց ցանկութիւնները» կը սպաննեն ամէն կենդանի տպաւորութիւն և ամէն լուրջ ջանք: Ուրիշ խօսքով, հոն նոյն իսկ, ուր կը կարծուի աւելի բան մը գտնել քան զգայմանց թեթեւութիւնը, որ ներկայացուած է հողի բարակ խաւովը, աշխարհի եթէ ոչ մակերեսային, այլ գտնէ բազմազգաղ, միշտ մըտացիք և իրենց երկբաւոր շահերուն մէջ մտասոյզ մարդիկն է որ կը գտնեն. «մարդիկ՝ որոնք այնքան մխրճուած են այս կեանքի յորձանուտին մէջ, որ անկարող են մտածելու յաւիտեականութեան պահանջներուն վրայ: Այսպէս է, իր վըշտապին և ողբերգական իրականութեան մէջ, երկարուոր կեանքին տուամբ: Թէ և կիսանքի սերմը նետուած է լիարուստ, բայց շատ քիչեր է որ կ'ըմբռնեն գայն. ուրիշ մտազգաղունքով բռնուած և կաշկանդուած են անոնք. Աւետարանի սրտագրաւ բացատրութեան համեմատ, «բազում են կոչեցեալք և սակաւ են ընտրեալք» (Մտթ. Իբ. 14):

Թողունք այդ հետ ամբոխները, ներկատի առնելու համար զանոնք որ ոչ միայն «անարգեցին զխորհուրդն Աստու-

ծոյ յանձինս իւրեանց» (Ղկա. Է. 30), այլ և յարատեցին բանին հնազանդութեանը մէջ, և այս կերպով «զատուած» մնացին մեղաւորներու բազմութիւնէն (հմտ. Մտթ. Գ. 10, 2, Գրծ. Բ. 40): Ի՞նչպէս կը կատարուի այն յեղաշրջութիւնը՝ որ զանոնք Սատանին իշխանութենէն կորզելով կ'ընդխառնէ երկնաւոր թագաւորութեան հետ: Մարդը, որովհետեւ Արարիչէն հեռու երբ ըլլայ՝ կը մեռնի (Ղկա. ԺԾ. 32). պէտք է մօտենայ Աստուծոյ, որ միայն կը կենսագործէ. ինչ բանի կը ծառայէ որ Աստուած շնորհ ընէ, եթէ ըմբռսները հեռու մնան թողութեան այդ տըշտութենէն: Որպէսզի վերին ողորմութիւնը իր օրհնեալ պտուղները ունենայ, պէտք է որ մօտրանք որդին վերադառնայ: Միայն թէ հոգեւոր այդ վերադարձը կը պարունակէ մէկէ աւելի ուրիշ գործեր, զորս վերաւժուած պէտք է զատորոշէ, որքան ալ որ կեանքի իրականութեան մէջ համաժող միեւթիւն մը ըլլան անոնք. և որուն շարքը անոռակ որդիին առակը — Աւետարանի այն գոհարը (Ղկա. ԺԷ. 11-32) — ճշմարտութեան այնքան սրտաուռ լեզուով մը կ'ընդլայնէ, որ անկուսի և փրկութեան ողբերգութիւնը իր մութ և լուսաւոր հեռանկարներովը, կը պարզուի այդ միամիտ ու վսեմ ուսուցումին մէջէն:

1. Նախ պէտք է որ մեղաւորը ինքզինքին դառնայ («զալի միտս իւր»): Մարդը, երբ Աստուծմէ բաժնուած է, արդարեւ, ընդամագցումի մէջ կ'ապրի: Իր սերտ տեսնակ մը անխճած տուն է, ուր բլենակել կը վախայ, վախով անոր մէջ կը տեսնէ աստուածային արդարութեան վերլծինդիբ ուրուականը, վասնզի գայն բընակուած կը գտնէ սպառնալից ստուերներով, որոնք կ'ամբաստանեն զինքը՝ իր մեղքին համար: Ուստի կը փափաքէ շատ հեռունըր փախիլ՝ փնտռելով մոռացումը, զոր կը խորհի գտնել հաճոյքի շուայտութեանց և գործերու մէջ: Բայց այդ արեցելութիւնը կը սպաննէ գայն. կը փրճացնէ մարմինը, կը խաթարէ հողին. պէտք է ուրեմն ար, գուրս գալով այդ մօտրանքէն, անտառի որդին աչքերը բանայ դէմ առ դէմ տեսնելու համար իր զգալիատութիւնը. պէտք է որ համեմատէ իր ներկայ կացութիւնը՝ կորուսած առանձնաշնորհում-

ներու ճակատ: «Քրիստոսի վարձկանք», կը գտնուէին այն ատեն, սխալման գաղափարներէն մէջ, զիստի ի տան հօր իմոյ հաղթանակէ, և ես տես տղաման հորն իմոյ:

Առանց իր ինչպէս ըլլալուն այս համոզումին, մարդս չի կրնար վերականգնել ինչպէս ալ իր տենչար փրկութեան, եթէ չըզգար թէ մեղաւոր և անարժան մէկն է: Այսպիսի է վիճակը անոնց՝ որոնք քողոյն ու ծարարութեան արգարութեան (Մտթ. Ե. 6), «հոգեւոր աղքատներուն» (Մտթ. Ե. 3), որոնք, Տիրոջ առջև, ինչ որ ալ լինին երկրաւոր միջոցները, արցունքով կը խոստովանին իրենց անկարողութիւնը (Կ. 4): Իրաւ է թէ հայտնութեանց տիրանալը յաճախ լուրջ արգելք մըն է Քրիստոսի պահանջած այս աշխարհորայութեան (Մտթ. ԺԹ. 24): Քրիստոս ինչն ալ կրնայ հաղթանակել մարդերը և կարծրացնել դանձնք Աստուծոյ կամքին դէմ (Մտթ. ԺԱ. 27): Հաւատացեալը երբեք չի կրնար որեւէ օգուտ գտնել աշխարհի մ'յսլան անձկակից կերպով փնտռած այդ ապականութիւններէն (Մտթ. ԺԹ. 23, Մրկ. Ժ. 24): Կէտք է որ մեղաւորը, իր խոնարհութեամբ, ինքզինքն իմաստն ունեցած իր անպատահութեամբ, մանուկ դառնայ, «երկնից թագաւորութեան» մէջ մտնելու համար (ԺԷ. 3):

2. Բայց, ըստ Յիսուսի առակին, առանկ որդին չի բուսականանար միայն ողբալով իր թշուառութիւնը: Իր սխալը ճանչնալէն ետքը, առանկան որոշում մը կ'առնէ: Թողով օտար երկիրը, կը վերադառնայ իր հօր տունը: Կամ, առանց պատկերի խօսելով, տառապանքի զգացումին կը յաջորդէ իր չղթները թօթուելով իր Աստուծոյ փարոզ հոգիին խոյանքը: Ուղղութեան այդ փոփոխութիւնը՝ զղումը կամ դարձն է, որով մարդ կ'ընտրէ ուրիշ ճամբայ մը, խոստովանելով թէ մինչեւ այդ ատեն սխալ ճամբու հետեւած էր: Իրաւ է թէ, «մարդ՝ ինք մինակը՝ չի կրնար գործել այդ հրաշքը: Բայց եթէ անկեղծ սրտով ձգտի առոր, Աստուած ահոր մէջ կ'իբրեականացնէ այդ բարոյական յեղաշրջութիւնը: Վասնզի Քրիստոսը, Աստուծոյ որդին, հաղթարկելով այդ եկրպարանափոխութիւնը, կուտայ զայն մեզի: Ո՞չ ապաքէն խոստացաւ յաղիցնել դանձնք որ քաղցն ու ծարաւն ունէին արգարութեան

(Մտթ. Ե. 6): Ո՞չ ապաքէն սիրով կը կանչէ վաստակաւ հոգիները, որոնք կը տա՛ւ ապաքին և հանգիստ կը փնտռեն (Մտթ. ԺԱ. 28):

3. Յետոյ, իր երկիրը դարձած միջոցին, զղացող որդին ճամբան չի յամենար: Կանգ կ'առնէ անկաւ, ինքզինքն ելած, նետուելու համար միայն հօրը գիրձ կը, որ զայն կ'ընդունի ուրախութեան և կարօտի յուզումներով: Քրիստոնէական ուսուցումը հաւատք կը կոչէ այն գործը՝ որով մեղաւորը Աւետարանի Աստուծոյն կուգայ: Անոր սկզբունքն է վատահոգութիւնը: Հաւատաւը, ամէն բանէ առաջ: Վստահել է մէկու մը վատահոգութեանը: Հաւատաւ Աստուծոյ՝ ընդունել է ուրեմն ահոր խօսքն իբրեւ ճշմարիտ: Կաւտաւ Յիսուսի՝ ընդունել է զայն իբրեւ ի վերուստ զրկուածը, փրկագործողը: Բայց առանց իր ազդեցութիւնը կրելու, կարելի չէ միանալ Յիսուս Քրիստոսի հետ: Երբ ըսելով անկան կանգնել բոլորովին ներհակ եղող բարոյական ուղղութիւն մը, ընդուն ընտրում կը տրուին հաւատացեալին: Մարդուն Աստուծոյ հետ յարաբերութիւնը ուրիշ ձև մը կը ստանայ: Իր ամբողջ գոյութիւնը կը փոխուի: Կանգնէ՞ սա խօսքը: «Հաւատեք քո կեցողիքի զգեղ», որ այնքան յաճախ կը լսուի Փրկիչի բերնէն (Մտթ. Թ. 22, Մրկ. Ե. 34, Ժ. 52, Ղկս. Ե. 50, ևն): Գործարան կամ միջոց փրկութեան խրաջման, հաւատքը կ'ամբողջացնէ զղումը: Եթէ, այս վերջինին միջոցաւ, մարդը զընտրէ միջոցաւ, որ անկան վրեժի իր նախկին վրեժակէն, հաւատքին միջոցաւ տէր կը դառնայ Աւետարանի բարիքներուն: Կանգնէ և երկու, ժխտա՛կան և զրական, կողմերը կերպարանափոխութեան, որոնցմով մարդ կ'ըլլայ որդի Աստուծոյ: Հաւատքին առարկան է ուրեմն Աստուած, հեղինակը փրկագործական շնորհին (Մրկ. ԺԱ. 22), կամ Յիսուս Քրիստոս, իր Որդին (Մտթ. ԺԷ. 6): Թէև համատեսականները կ'ըսեն ընդհանրապէս «հաւատալ», առանց խնդիրի (Մտթ. ԻԱ. 22, Մրկ. Ե. 36, Թ. 24, Ղկս. Ը. 13, 50, ևայլն), ու կ'անգիտանան յովհաննէսեան և Պօղոսի ուսուցումին խորհրդական իմացումը (Գաղ. Բ. 20): Հոս ալ ունեցածնիս ճշմարտութեան բոլոր գանձերը ընդլայնող կատարեալ վարդապետութենէ մը աւելի՛

Յիսուսի մէկ մտածումն է մանաւանդ, իր կերպընկալ և ժողովրդապան ձեւին տակ՝ Այսպէս կամ այնպէս, անառակ որդին իր հօրը տունը դարձած է։ Անիկա լքած թուա՞ղած է մեղքին աւերութեանդ ոտքոտները, ուր տաժանելի գերութեան մէջ էր եղած, ընդունուելու համար թագաւորութեան օրհնեալ շրջափակին մէջ, որուն սուրբ և փառաւոր երանութիւնը պիտի վայելէ ասկէց ետքը։ Արդ, որովհետեւ Քրիստոս առաջնորդն է փրկուածներուն, իր աշակերտներուն, այսինքն Յիսուսով փրկուածներուն գործն ու առանձնաշնորհը պիտի լինի «գալ զկնիս» (Մտթ. ԺԶ. 24), ինչ կը նշանակէ մեր օրերուն ալ յաճախ յեղ-յեղուած այս խոսքը։

Շատրու կարծիքով, Յիսուսի հետեւիլը՝ նմանիլ է անոր, տառական, նիւթական իմաստով. ըստ այսմ, շրջուն քաղաքներէն, ձեռքի աշխատանքը, աղ-քատութիւնը պիտի լինէին, Տիրջը տեսակէտով, բրիտանական կատարելութեան խտելը։ Դիտել կուտամ սակայն թէ այս մեկնաբանութիւնը որքան կը ջլատէ և կը ցածքեցնէ Աւետարանը։ Եթէ այդպէս ըլլար, Քրիստոնէութիւնը ո՛չ միայն խնայատ պիտի ըլլար բարձր մշակոյթի և մթնի ազնուական պահանջներուն հետ — որոնց համար միշտ որոշ չափով նիւթական միջոցներ մը կարոր եմ — ալ և այն ատեն հարուստները պիտի դատաւարութենէն հարուստ ըլլալուն, ու աղքատները պիտի փրկուէին՝ աղքատ եղած ըլլալուն համար միայն։ այսինքն երկնաւոր շնորհ պիտի եղած չըլլար այն Աստուած, որ «սիրտին կը նայի»։ Մինչդեռ պարզ է թէ մարդ կրնայ աղքատ ըլլալ և դրամին շատ մեծ կարեւորութիւն տալ, այսինքն զայն պաշտել՝ չունենալով հանդերձ զայն, և ընդհակառակն, սրտին խորէն արժէք ընծայել իր ունեցած ոսկին կամ ստացուածքներուն։ Բայց տեսնե՞ք թէ Տէրը ինչ կը սովորեցնէ այս մասին։ Անշուշտ Յիսուս քիչ կարեւորութիւն կուտայ երկրաւոր բարութիւններուն. չէ՞ որ ցոյց կուտայ անոնց անօգուտ ըլլալը և նոյն իսկ վտանգները (Մտթ. Զ. 19, 20, Դկս. ԺԲ. 33, ԺԶ. 1-15)։ Բայց ինչո՞ւ կը յայտաբարէ թէ գժուարին է որ զինչս աւելին «մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ» (Մրկ.

Ժ. 23)։ Վասնզի, ինքն իսկ կը բացատրէ իսկոյն թէ անոնց վիճակին վտանգն է «յուսալին յինչս» (Կ. 24)։ Այսպէս խօսիլը՝ տընտեսական տեսակէտով տրամախտել չէ, այլ գուտ կրօնական գետնի վրայ կենալ։ Եւ այս է եղած արդարեւ Փրկչին մշտական ուղղութիւնը իր գործունէութեան ընթացքին։ Եթէ հարուստ երիտասարդին կը հրամայէ վաճառել իր բոլոր ստացուածքները և իրեն հետեւիլ (Մրկ. Ժ. 21), պատճառն այն է որ իր խոսակցին հոգեւոյ այդ վիճակին մէջ, Քրիստոս անհրաժեշտ կը համարէր անոր համար՝ իր սիրտը կեղեքող այդպիսի բան մը, որ մեղքին պատճառ տուող «աչքը խլելու» պարագան է լուր։ Ուրիշ ատեն ոչ մէկ այդպիսի գոհողութիւն պարտադրեց երբեք. այսպէս Մարթա և Մարիամ Յիսուսի կը ծառայէին, իրենց տունին մէջ ընդունելով զայն, և ոչ թէ տուններին ծախելով, իրեն հետ ժուռ գալու համար ամէն կողմ (Դկս. Ժ. 38, 42)։ Շրջուն կեանքը Յիսուս կը յանձնարարէ ամենք միայն և ոչ թէ ամէնուն։ Թոյլ կուտայ որ Յակոբուն և Յովհաննէն, ձկնորսին որդիները, միանան իրարու, իրենց նաւակը թողլով իրեն հետեւելու համար. բայց Գաղարայի այսահարը, բժշկուելէն ետքը, իր գիւղը՝ իրեններուն մօտ կը զրկէ (Մրկ. Ա. 20, Ե. 19)։ Գալով այն կէտին թէ ինչ յարգ պէտք է ընծայել ձեռական աշխատութեան, Բեթանիացի երկու քոյրերուն օրինակը կը հասկցնէ զայն մեզի։ Մարթա ստոյգ է թէ աւելի գործունէայ էր. աւելի համ կ'առնէր առտնին զբաղումներէ։ Յիսուս կը գովէ՞ զայն. ոչ. ընդհակառակն, կը թուի նոյն իսկ մեղադրել զայն, գրեալ տեղով աւելի Մարիամ «որ եկն և նստաւ առ ոտն տեառն և լսէր զբանս նորա» (Ժ. 38-42)։

(Շարունակելի)

Ժ. 9.

ՄԱՔՍԱԽՈՐՆԵՐԸ

Մաքսաւորները հոռոմայիցի պաշտօն-
եաներ էին. անոնց գործն էր այլեւայլ
կարգի տուրքեր հաւաքել (արտօրէից և
ճամբաներու տուրքեր, տասանորդ, մաքս
և այլն):

Ա. ՀՈՐՄԻ ԵՒ ԿԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՒՍ
ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Մաքսաւորը կամ հարկահանը կապա-
լով իր վրայ կ'առնէր տուրքերը, իսկ կա-
պալառութիւնը տեղի կ'առնէր անուր-
դով: Եւ որովհետեւ կամ ամբողջութեամբ
եւ կամ գէթ մասամբ կառավարութեան
վճարում ընելու համար պէտք էր մեծ
դրամագլուխ ունենալ, այդ պատճառաւ
կապալառուներու ընկերակցութիւններ կը
կազմուէին: Կայսրութեան ժամանակ կա-
պալառութեան պայմանաժամն էր հինգ
տարի:

Այս եղանակը թէեւ նպատաւոր էր
պետութեան, բայց հակառակն էր հարկա-
տուներու համար, որոնք կեղեքումներու
և տեսակ տեսակ խուժողութեան վարմունք-
ներու ենթակայ կ'ըլլային, վասնզի կապա-
լառուները ամէն ճիգ կը թափէին պետա-
կան գանձին իրենց վճարած կամ վճա-
րելիք գումարէն աւելին գանձել ժողո-
վուրդէն:

Այս հարկահաններն էին, որոնք կը
կոչուէին մաքսաւորներ: Անոնք իրենց ձեռ-
քին տակ ունէին երկրորդական պաշտօն-
եաներ (ճամբու բաժառու, հարկահաւաք
եւայլն), որոնք մեր օրերու մաքսատանց
պաշտօնեաներու նման կը կենային կա-
պալաններու գլուխը, քառուղիներու վրայ,
քաղաքներու գուռներն ու նաւահանգիստ-
ները: Ստորին գասակարգէ ընտրուած այս
պաշտօնեաները անբերիւղ որոշեալ սակէն
աւելի տուրքեր կը կորզէին ժողովուրդէն:

Այս պատճառաւ ժողովուրդին մէջ կա-
ռած կարգ անցած էր սա խօսքը. «Ամէն
մաքսաւորները աւազակներ են»: Կիկերոն
կը գրէ թէ՛ ամենէն անարգ գործն է մաք-
սաւորութիւնը: Կարելի չէր այդ պաշտօն-
եաներուն դէմ որեւէ դատ բանալ, վասնզի

չատ անգամ վերին իշխանութիւնները չա-
հակից էին անոնց:

Բ. ՊԱՆԵՍՏԻՒ ՄԱՔՍԱԽՈՐՆԵՐԸ ԹԻՍՒՒՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Թիսուսի ժամանակ Յուլիոս և Սամա-
րիան, զորս հոռոմայիցի գառաւոր մը կը
կառավարէր, Հռոմի իրաւասութեան են-
թարկուած էին, իսկ Գալիլիան ու Պերէան՝
Մեծն Հերովդէսի որդւոյն Հերովդէս Անտի-
պասի, և Տրաքոնացոց ու Արիւմնացոց
երկրներն ու Իտալիան՝ իր Փիլիպպոս
եղբոր: Հետեւագլէ Յուլիոսի և Սամարիոյ
հարկերը ի հաշիւ Հռոմի կը հաւաքուէին
ու միւս երկրաւորներուն՝ ի հաշիւ յիշեալ
երկու չորրորդականներուն: Ղեւի կամ
Մատթէոս Հերովդէս Անտիպասի հարկա-
հաւաքն էր Կափառնատումի նաւահանգիս-
տին մօտ (Մատթ. Թ. 1, 9), և Զաքէոս
հռոմէական կառավարութեան՝ Երիքովի
մէջ (Ղուկ. ԺԹ. 2): Մատթէոս պարզ մաք-
սաւոր մըն էր, ընդհակառակը Զաքէոս,
զոր Ղուկաս աւետարանիչ ճաքսապետ
կը կոչէ, հարկերու կապալառուն էր թե-
րեւ Երիքովի գաւառին:

Թովհանէն Մկրտիչ Յորդանանի եղբ-
քը քարոզած ատեն յորդորեց մաքսաւոր-
ներուն՝ որ օրինական սակէն աւելի տուրք
չպահանջին (Ղուկ. Գ. 13): Զաքէոս կը
խոստանայ Թիսուսի՝ քառապատիկը հա-
տուցանել անոնց, որոնց զրկմբ ըրած հր-
(Ղուկ. ԺԹ. 8): Այս բառը յունարէն բը-
նագիրին մէջ կը նշանակէ սուս գրգռու-
թիւններ ընկող զրաւ կորզել: Արդարեւ հար-
կահաւաքները չարաշահութեամբ ասոր ա-
նոր դէմ իբրեւ մաքսախոյսներ սուտ տա-
րաստանութիւնի կը յերիւրէին ու այս-
պէսով մեծամեծ գումարներ կը կորզէին:
Այս պատճառաւ Հրեաները կ'ատէին մաք-
սաւորները՝ մեղաւորներու, պոռնիկներու
ու միջնէ անգամ հեթանոսներու կարգին
գանելով դանոնք:

Պաղեստինի մէջ երկրորդական հար-
կահաւաքները ընդհանրապէս Հրեաներ
էին: Այս պարագան ալ աւելի ատէի
դարձուցած էր զիրենք, վասնզի բացի
կեղեքիչները ըլլալէ՝ էին նաև գործիքները
աստուածապետական կարգերու թշնամի
Հռոմայեցոց ու մասնիչներու դեր կը
կատարէին թէ՛ քաղաքական եւ թէ կրօ-

նական տեսակէտով: Այս պատճառաւ է որ շատ խորայնացնելու համար խղճի խնդիր էր սա կէտը՝ թէ «պէտք է հարկ տալ կայսեր թէ ոչ»: Վճարելով այդ հարկը՝ հեթանոս թագաւորութիւն մը Աստուծոյ թագաւորութեան հետ փոխանակած չէի՞նք ըլլար միթէ: Ահա թէ ինչո՞ւ Հրեաները մասնաւորապէս կ'ատէին մաքսաւորները ու պարկեշտ մարդոց ընկերութիւնէն դուրս վտարած էին զանոնք (Ղուկ. Է. 34) ու կը զգուշանային սեղանակից ըլլալ անոնց (Մատթ. Թ. 11, Մարկ. Բ. 16, Ղուկ. Ե. 30), ու այսպէս բացարձակապէս զրկած էին զանոնք ժողովուրդի հաղորդակցութենէն: Արդիւլուած էր նոյնիսկ անոնց ուղորմութիւնը ընդունելու ու դրամ փոխանակել հետերին: Ռարբիւններ մինչև ան-

գամ կ'ըսէին թէ մաքսաւորներու զղջումը ու հետեւաբար անոնց փրկութիւնը անկարելի բաներ են:

Հասկնալի է ուրիշն՝ թէ ինչո՞ւ Փարիսեցիները չէին ներքի Յիսուսի յարաբերութիւն ունենալ մաքսաւորներուն հետ և բարեսպակաժութիւն ցոյց տալ անոնց հանդէպ և թէ ինչո՞ւ ինքն իսկ Փրկիչը խիստ լեզու մը կը բանեցնէր անոնց գէժ՝ ընթէ հղբայրդ չլսէ Եկեղեցիին՝ «հեթանոսի ու մաքսաւորի պէս թող ըլլայ անկա քեզ համար» (Մատթ. ԺԸ. 17): Ուրիշ անգամ մըն ալ կ'ըսէ. «Մաքսաւորներն ու պոռնիկները ձեզմէ առաջ պիտի մտնեն Աստուծոյ թագաւորութեան մէջ» (Մատթ. ԻԱ. 31), վասնզի լսեցին Յովհաննէս Մկրտաւիչի քարոզութիւնը և ապաշխարեցին:

Հայացուց՝ Մ. Ե. Ն.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Շ Ա Ր Ք

Առ . . .

Ա.

Զէին փայլեր փու աչերըդ՝ թափուն մեծ յոյսերով,
Ու չէին բնաւ գուեակել ջանար ամոնք նրբամներն
Խորհրդաւոր երկիւնքին. զի կը մնայիր դուն հակած
Ակօսներու խոսին վրայ ու այգիի ուռերուն.

Հորիզոնին ծիրը երբ չէր բըռնկած ճակալին,
Դուրս կ'ելլէիր, գործիքներդ ուսդ առած, տուներէն.
Գիտէիր թէ մօտ է օրն՝ ու, առանց սին խօսքերու,

Դուն կ'երթայիր ձորերու եւ սրբասուն սիրտերու
Խոնարհութեանը մէջէն, լըռիկ, անո՛նց ետեւէն՝

Որոնց Յիսուս կը պատմէր առակներն իր գեղեցիկ:

Բ.

Ճրճաւարտութիւն. զայն փոքրիկ մանուկ մ'հեգեց իրկրան
Երփնապակոյն վրայ, ուր կը ծաղկէին վարդենիք
Հրեւեակաձեւ. սլացումով: Այն ասեմ ա՛յնքան բարի
էր մարդը դեռ, որ կուտար իր պարզ հոգին՝ իրերուն:

Անմեղութիւնն ալ կ'երթայ առաւօտեան խոտերուն
Սրբարժիւնին մէջերէն. անգէտ իսպառ թէ ի՛նչպէս
Իր բամպակեայ շորջագգեսը թրջոտած է ցօղէն:

Ու երբ կապոյտ լուսնկան աղբիւրներուն մէջ վրճիտ
Կը դողդրղայ, ան գիտէ արդէն մահուր կախարդանքն

Հեռագրուարն, սրտագրաւ նուագներուն վէտէնին:

Գ.

Ու մանուկը կը փախչէր այն ֆաղափէն՝ ուր երբեմն
Եղջիւրները դեներուն կը բուրէին գարե հոտեր:
Եկաւ իրկունն, հուսկ ուրեմն: Ու լոյսերը դրախտին
Շրջացոյցին զայն սաստիկ՝ վերջալոյսովը կարմիր.

Տեսաւ ան որ թռերն՝ մեծ կաղնիներուն կենդանի
Կ'երկարէին ֆաղէլու ասղերն: Հովին մէջէն խուլ,
Անճեղիւսէն ծանրացած, միջոցին մէջ կուլային

Մեռելներն այն որոնց ձայնն ան առաջուց կը հանչնար:
— Ու երբոր այգը ծակեց գաղտնիքը վարդ զարդերուն

Արեւն ու տղան իրարու կը նայէին դէմ առ դէմ:

Թ.

Maurice Mardelle

Ա.

ԻՐԿՈՒԱՆ ՀԱՆԴԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

Փոքորիկը անցաւ զերդ թրուչանք մ'անգղերու,
Լի վայրագ կառանչով:
Խաղաղ ծովն աւելի խուլ կոծփով կը ծեծէ
Իր գլուխներն ու ափերն:

Ծի, երկինքը լուացուած ի՞նչ հանդարտ՝ այս իրկուն,
Այն վրճիտ ժամուն՝ ուր
Կը ցոլայ արծաթ նաւն հայրիին մէջ մահուր
Անխորժում կոնակին:

Խաղաղէ՛, սիրտ իմ, քու մըրբիկներդ ալ նոյնպէս
Կ'անցնին, ու կ'անդորրիս:
Ժրպէտով տե՛ս բացուած երկնից վրայ օրօրուիլն
Արմաւի ծառերուն:

Բ.

Վ Ե Ր Ա Դ Ա Ր Զ

Վերջալոյսը կը մարէ պայծառութիւնը ներքին
 Ու կարմրութիւնք՝ որով մայրամուտը վառեցաւ.
 Ոսկի շրջաւ, ակասէ բիլ երկրնքին վրայ ծըփում,
 Թունդ բոսորէ եւ զրծգոյն լեւակ թոյրէ խաղիւրդուած:

Ահաւասիկ է գիշերն, մեղամաղձոս, ծըխամած.
 Անիրական երեւոյղ լեռներուն վրայ, սարահարթն
 Արձականիս ու ժայռոս, հովէն նրկող սեւ նոնի,
 Ու հոսաղը, որ կ'անցնի՝ սառասոկը սեղմելով:

«Քանի՞ անգամ սակաւին, հանապարհորդ դու երկրի,
 Որ ման կուգաս՝ գլորելով համբաներուն վրայ մըթին,
 Պիտի կըրնաս մենաւոր տունն այն տեսնել վերստին,
 Եւ աւունի վարդենին, անոր պատին վրայ կառչած.

«Մանեակին վրայ օրերուդ, զոր կը համես խոկալով,
 Ո՛րքան պիտի դեռ հիւստիին խորհրդաւոր հասիկներ:
 Քանի՞ մտածկոս իրկուններ պիտի շարեն տուն իրենց,
 Մինչեւ որ գայ հուսկ իրկուն մ'ընդ միշտ աչներդ փակել.

— Տերեւները պարելով կը թրոչէին մի առ մի,
 Կը ծրուէր փայտը ժանգոս՝ գիշերային շրջիւնէն.
 Ու երբ գազաթը հասայ, կողոպտւած, հեւասպառ,
 Տեսայ, տեսայ որ տունիս վրայ ցաթած էր լուսընկան,
 Որ կը թուէր ինձ ժըպիլ ըստանցացած երկինքէն:

Գ.

Վ Ի Ր Ա Ի Ո Ր Կ Ա Ր Ա Պ Ը

Այն պահուն՝ ուր մուրճերն կը զարնեն սակաւին,
 Ուր դարասը հարուս է խուկով ու սաթով,
 Պատեց նեւ մ'օդն, առանց գծելու հոն աչոս,
 Ու սալու ջրկայքին՝ սարսուռ, եւ ծառին՝ ցունց:

Կը կարծէր առուակն հոն յանկերգն իր միակերպ.
 Զուրին վրայ հիւ եկաւ տերեւ մը, թիթեռնիկ,
 Շողափայլ հարաւէն դէպ՝ հիւսիսը կապոյտ.
 Ոսկի մեծ գուռերէն կը հոսէր աւունն յորդ.

Եղանակն արքենի, կողովին սակ հիւսկէն,
 Կը փալէ, կը ժպի՝ ժըպիտով խոց սրտի,
 Արքեցած բերկրանով, թախծիով նոյն ասեմ.

Իրիկունն յամբօրէն դէպի դաւաթ կ'իջնէ.
 Զրկայքին վրայ, որուն կը փոթէ ջուրն հանգաւ,
 Կը լողայ պերն կարապ մը, վիզէն արիւնած:

Թ.

Maurice Pottecher

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿԱՊՊԱԹԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՅՆԵԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

Կապպաթա բառը կը յիշատակէ Յովհաննէս Աւետարանիչը, սա կերպով. «Իսկ Պիղատոս իբրեւ լուսաւ զբանս զայսոսիկ, էւ զՅիսուս արտաքս՝ և նստաւ ի վերայ բեմին՝ ի տեղւոջն որ կոչիւր քարայտակ, եւ երբայցերէն կապպաթա» (ԺԹ. 13)։ Կապպաթայի նշանակութիւնն է քարայտակ, ինչպէս կը գնէ Աւետարանիչը, եւ յաւանդէն ալ նոյնն է որ կը կոչուի Լիթուստոստոս, այսինքն տեղ մը որուն յատակը շինուած է բազմազոյն քարերէ. այսպիսի էր բարձրագոյն և երեւելի վանդակապատ տեղը Պիղատոսի ապարանքին մէջ՝ Ուր ան նստած՝ Քրիստոսը մահուան դատապարտեց։

Է. զարու մեր մատենագիրներէն Մովսէս Կազանկատուացի, իր Աղոյանից Պատմութեան մէջ Ս. Տեղեաց վերաբերութեամբ ունի խիստ շահեկան գլուխ մը, զոր կարելի է անտանել Տեղադիր մը Ս. Տեղեաց. ազնաւորն ու խառնուրի մը կողմէ գրի առնուած նկարագրութիւն մըն է. Ս. Գրեհգմանի, Սիոնի, Բեթղէմի, Հովթուանցի և Յորդանանու եկեղեցիներու մասին կարեւոր տեղեկութիւններ կուտայ եկեղեցիներու լայնութեան և երկայնութեան չափերով եւ այլ պարագաներով։ Պատմիչին այս հատուածը քանի մը լեզուներու թարգմանուած է, և անկէ օգտուած են Ս. Տեղեաց տեղագրութեան մասնագէտները։ Կազանկատուացիի պատմութեան մէջ թէն իմնչեւ Ժ. զարու գէպքեր կը յիշատակուին, բայց վերջին դարերու խմբագրութիւնը՝ կ'ընծայուի Մովսէս Դափսուրապետի։

Մովսէս Կազանկատուացին Սիոնի եկեղեցին յիշատակելէ յետոյ իր գրութեան մէջ հետեւեալ մասը կը գնէ. «Աւ սուրբն Սիոնի ընդ ալմէ խորանն Պիղատոսի, որ կապպաթա անուանի, և վէմն յորոյ վերայ կայր Փրկիչն առաջի Պիղատոսի, յոր

տոյց տեղն երեի ցարդ ևս, և աւազանն ներքոյ նորին, ուր զաւակերտացն լուաց զտոսն, և յանկէ Սիոնի բունտն, ուր ըզ-Քրիստոս արգելին, անդ սեղան է, պատարագ մատչին»։

Ակնարկով մը՝ Պիղատոսի պալատն է Սիոն փոխադրուած կը նկատենք Կապպաթան՝ որ կ'ունենայ խորան մը և անոր մօտը կը գտնուի այն վէմը որուն վերայ կեցած էր Փրկիչը Պիղատոսի առջև, և նոյն վէմին վրայ Անոր ոտքերուն հետքերը երեւելի էին ևայն։ Ակնատես հայ ախտաւորը անտարակոյս սխալ մը չէ գործած Կապպաթայի նուիրագործուած վայրը իր պարագաներով միասին գնելով Սիոնի եկեղեցիին մէջ, անգին ինչպէս պիտի բացատրենք ստորեւ, Պիղատոսի պալատին ուխտի եկեղեցիին ու անոր յարակիցները, քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը փոխադրած է Սիոնի եկեղեցին. նոյն բարեպաշտութեան առարկայ եղած մէկ մասն ալ Կապպաթան էր՝ այսինքն քարայտակը։

Յայտնի է Աւետարանէն թէ մեր Տէրն Յիսուս Կայիափայի տունէն տարուեցաւ Պիղատոսի ապարանքը, ուր էր Կապպաթան։ Նոյն ապարանքին տեղը շատերը կը շփոթեն ու կարծիքները զանազան են, սակայն շատ որոշ է որ Հռովմայիցի դատաւորին պալատը Անգլիքան աշտարակին մօտն էր, որուն մօտ կայ Պրապատիկէի աւազանը, և անկէ ալ դուրին է ինչն Գեթսեմանի։ Ե. զարու վերացի միաբնակ Պետրոս եպիսկոպոս՝ ժամանակ մը ապրած է Ս. Բազաքին մէջ և մենաստաններ շինած, իր անանուն կենսագիրը կը միշտ անոր ծառային տեսլիքին համաձայն, Երուսաղէմի քրիստոնէական մէկ ուխտագնացութիւնը իր ծառային ընկերակցութեամբ։ Chapotի ասորիքէն թարգմանութեան համաձայն, մէջ կը բերենք Պետրոս եպիսկոպոսի Սուրբ Տեղեաց ուխտագնացութիւնը, ուր պահուած է կարգը նոյն քրիստոնէական տեղագրութեան. «Աւխտաւորը առաջին անգամ կ'երթայ Ս. Սեփալոսի մասուղը, Կիթնէ անոր մասանց այրը և կ'երկրպագէ. զորն հլլելով անկէ կուգայ Գողգոթա, և Ս. Գեղեզմանը. և անկէ Կիթնէ այն եկեղեցին որ կը կոչուի Պիղատոսի, և անկէ ալ Անդաւայոյն եկեղեցին (Պե-

բապատիկէ) և յետոյ ի Գերսեմանի. և և կը շրջապայի նաև քաղաքին միւս սուրբ տեղերը: Ան կ'ելլէ Աշակերտարանի և Բերի եկեղեցիները, (Ձիթենիաց լեռը) և անկէ ալ Ղազարի եկեղեցին: Ասկէ վերջ կ'երթայ ի Բերդեհնի, ուր աղօթիկէ յետոյ կ'երթայ Ռաֆայի Գերեզմանը, հոն աղօթիկէ վերջ կ'այացնէ ճանապարհի սրբավայրերը և ուրիշ եկեղեցիներ, և անկէ ալ ի Սեղովմ և ի Սիոն և կ'աւարտէ իր ուխտագնացութիւնը. բոլոր սուրբ տեղերը երկրպագելէ և աղօթիկէ յետոյ, կ'երթայ Պէյթ Թափազ գիւղը, կ'ընէ ծառան թէ սեւ ալ ընկերացած էի անոր ամէն տեղը: Ս. Տեղեաց այս հաւերկրած աղագրութիւնէն կ'իմանանք թէ ո՛ր կը գտնուէր Պրիզատոսի ապարանքը և թէ Ե. դարուն վերջերը արգէն գոյութիւն ունէր եկեղեցի մը անոր ապարանքին տեղւոյն վրայ ուր էր Կապպաթոն, ինչպէս ըսինք. բայց թէ ինչո՞ւ Սիոնի եկեղեցին փոխադրուած է կապպաթայի և այլոց ուխտագնացութիւնը, ինչպէս կը յիշատակէ պատմիչին ականատես հայ ուխտաւորը:

Կիւրեղ Երուսաղէմացին կը գրէ «Կոյնմն ընծայութեան» գրքին մէջ (ԺԳ. 39) Պրիզատոսի պալատի մասին. «Զնոյարանկ Պրիզատոսի, որ յայնմա՛ն ի գորտրեանէ խաչեոյն» և այժմիկ կործանեալ յաւեր բերի միշտ, և և հոն կը տեսնուէր Կապպաթան, այս էր վիճակը Դ. դարուն Պրիզատոսի պալատին: Ե. դարուն հոն կանգնուած էր նախ Պրիզատոսի եկեղեցի անուամբ, որ Ձ. դարուն կ'երևայ Ս. Սոփիա կոչուածով(*) և Նուերուած էր ուրեմն աստուածային Իմաստութեան, ինչպէս այն մեծ եկեղեցին որ Բիւզանդիոնի մէջ շինուած էր Կոստանդիանոսէն, նորոգուած Կոստանդէն և Թէոդոս Բ. էն, վերջապէս վերաշինուած Յուստինիանոսէն նոր յասակագործի մը վրայ: Մայրաքաղաքը ունէր նաև տաճար մը նուերուած Սուրբ-Ջորգեան. անուանակոչութիւն մը, որ նախընթացին նման կը բլղւէր Ա. Կորնթ. 11, 24 համարէն, ուր Գրիստոսի համար ըսուած է «Ջորգութիւն Աստուծոյ և Իմաստութիւն Աստուծոյ»: Սոփիա բառով կը հասկցուի որքան Բանն Աստուծոյ ինքն իսկ նոյնքան խաչեալ Գը-

րիստոսի քարոզութիւնը, փրկութիւնը խաչով, Իմաստութիւնը յայտնուած ընտրեալներու, բայց ծածկուած այս աշխարհի իշխաններուն, Հերովդէսի, Պրիզատոսի և քահանայապետներուն, վասնզի եթէ ճանչնային զայն անոնք պիտի չխաչէին փառաց Տէրը» (Ա. Կորնթ. Բ. 8): Սոփիա աւանուը այս վերջին տարիներուն երեւցած է Մահիմիկէն ոչ հեռու, Տար կը Պաշխարիպ կամարակապ անցքի մը տան. ոգուցուած զբանգիլի մը վրայ: Բայց տաքակուելի է որ աս ըլլայ եկեղեցիին անունը. նախապէս այսպէս կարծած էին: Աւելի հաւանական կը թուի թէ անունէն է ան բարեպաշտ հիմնադրին որ այս թաղին մէջ Ս. Կուսին և Ս. Յովհաննու անունով վանք մը շինած էր:

Ը. դարու ծիսարանը որուն մէկ վրացերէն թարգմանութիւնը ունինք, կը յիշէ նոյն եկեղեցին աւագ հինգշաբթիի և ուրբաթի թափօրին առթիւ: Թողլով Կայիա քաղի տունը, կ'ուղղուին զէպի ԱՍ. Սոփիա՝ ուր էր Պրիզատոսի տունը: Հոն Դ. Աւետարանի ընթերցուածքը կը կարդոցուէր (ԺԼ. 28, ԺԹ. 16): Օգոստոս Դի մակաբերէր կը զնէ այս սրբավայրին յիշատակութիւնը ձի Նորն Ս. Սոփիա աղօթքները: Բոլոր պաշտամունքը մեծ-պահոց հինգերորդ կիրակէինէն է, որու ընթացքին կը կարգան բանտի բակին մէջ փակուած Երեմիայի մարգարէութեան ընթերցուածքը (Երմ. ԼԲ. 17 և հետևեալը) և բարի Սամարացիին առակը (Լուկ. Լ. 25-37), Յետոյ, Սեպտ. 21ին կը տեսնեն «Վերանորոգումը նորն Սոփիայի, ուր կայ Պրիզատոսի տունը»: Նոր վերագործը կրնայ իր իրաւունքը ունենալ Պրիզատոսի եկեղեցիին վերանորոգումովը: Բայց ինչո՞ւ համար 614-էն յետոյ վերանորոգուած միւս եկեղեցիները չեն տաքած այս յորջորջումը, որուն իրաւամբ արժանի էին: Sainte-Marie-la-Neuveի հանդէպ արգեօք ո՛ր է կախում մը կը նշանակէ, ի նպաստ երկու եկեղեցիներու նոյնութեան չի կրնար ծառայել իբր ապացոյց: Երուսաղէմի Ս. Սոփիան հիմնարկուած է շատ առաջ Յուստինիանոսէն, որ շինած է Sainte-Marie-la-Neuve-ի տունը ի գործածութեան էր որքան ի Կ. Պոլիս, նոյնքան Ս. քաղաքին մէջ այս իշխանին տիրապետութենէն շատ առաջ:

(*) Մատապայի մոզայիք քարտէսի պատկերին մէջ կ'երևայ Պրիզատոսի եկեղեցիին հակառու

կը փորձուին նկատել թէ Նոր մակդիրը հաւանաբար ըլլայ նշան մը Պիղատոսի եւ կեղեցիկին քաղաքին մը ուրիշ տեղ փոխադրութեան, սակայն միշտ մօտ Տաճարի պարիսպին: Կ'ենթադրենք թէ յապաղուած մինչեւ Արարեհրուան հասնելը 638 ին, հին Ս. Սոփիայի կանգնուումը կրնայ արգիլուած ըլլալ միւսմաննիւնը, պատճառաւ Նոյնիսկ իր դիրքին որ մօտ էր այն տեղեւոյն որ աղօթքի նուիրուած էր: Այսպէս Երուսաղէմի քրիստոնեաները ստիպուած էին Պիղատոսի Պալատին յիշատակը տանել Տաճարէն աւելի հեռու եկեղեցիի մը մէջ, որ է Ս. Կիրոսի եւ Ս. Յովհաննոս եկեղեցին: Ինչ որ ալ ըլլայ արժէքը նոյն կարծիքին, Թ. դարուն դեռ կը զբաղնէր Պիղատոսի պալատ մը իրը սրբաւ՝ վայր՝ ուր կը ծառայէին հինգ կղերիկոսներ ըստ յիշատակարանաց: Մինչդէռ թուականին եւ յաջորդ դարուն, Զատիկի թափօրը կը կենար «քարայտատակը, ի Ս. Սոփիա» «Պետրոսի պղծման» եկեղեցիէն գալով: Մին այն երգերէն որ կ'երգուէին հոն՝ կը պարունակէր եկեղեցիին անունը:

«Անկիպա՛ ոտուն աղբեր առին ինչ կը դուղայ եւ կը աւառի, եւ քի թոյր լնգունոր կը փառարանին «Բրիստուր» Զորաթիւն Աստուծոյ եւ Իմաստթիւն Աստուծոյ, քաղանքը ապակեցին զայն»:

Կայիափայի մօտ Յիսուսի հարցաքննութեան ընթերցուածքը, ինչպէս նաեւ Պետրոսի ուրացման, Պիղատոսի պալատին բոլոր տեսարաններու եւ խաչելութեան սկզբնաւորութիւնէն մինչեւ վերջորդ ժամու յիշատակութիւնը ըստ Մարկոսի (ԺԴ. 53, ԺԵ. 32), թափօրը Նոյն ընթերցուածքը կատարելէ յետոյ կուգայ Գողգոթայի առեանը:

Ասոնք են Միսարանի մակագիրները, ըստ պարագաները միշտ չէին թոյլատրեր ըստ տառին նկատելու զանոնք: Երբ Sainte Sophie la Neuve իր կարգին անհետ եղաւ, հարկը պարտադրեց եկեղեցական թափօրի ուղեցոյցը: Նախնական գեկուցման մէջ, «Անմիջապէս կը գնանք ի Ս. Սոփիա» խօսքը կը պահէին սովորական բարեպաշտութեան իմաստով, աւելցուցին գործածութեան նոր անուն մը որ է «Lithostrotos» (քարայտատի), այլ բառով կապալթա առուն մը որ շատ նախամեծար համարուած

է քան ուրիշները ժամանակակիցներէն՝ որ գիտակից էին թէ այլեւ չէին գտնուեր Ս. Սոփիայի տեղեւոյն վրայ: Եպիփան վանական կապալթան կը նշանակէ Դաւթի աշտարակին եւ Ս. Սիոնի միջեւ, եւ այս վերջին եկեղեցիին մէջ, դատաւորին առջեւ ատենաւորման տեղը, ակութը՝ որուն մօտ Պետրոս առաքելը ուրացաւ իր Տէրը, վասնզի, ի մի բան, հոն էր որ կը գտնուէր Պիղատոսի, Աննայի, Կայիափայի եւ Կայսեր տունը: Այս համախառնութիւնը կ'օգտնէ մեզ հասկնալու թէ ինչու համար կապալթայի արարողութեան ժամանակ կը կարողացուի Կայիափայի նախագահած դատավարութեան եւ Պետրոսի ուրացման ընթերցուածքը Պիղատոսի պալատին տարբեր տեսարաններուն ընթերցուածքներով. սովորութիւն մը զոր յոյները կ'կրօնակցին լատին տիրապետութեան օրով: Մինչ այս, մինչ այն, երբ ՓԱ. դարու խառնագոյն տարիներուն, արքիլուեցաւ քրիստոնէական պաշտամունքը հրապարակաւ կատարել, Երուսաղէմի կրօնական իշխանութիւնները ցուազին դրուագները որոնք կը միանային Փրկչին՝ դատաւարութեան, ի մի խմբիցին, Նոյնիսկ Գողգոթայի ստորոտը, Ս. Ոսայի եկեղեցիին յանկարծակի յօրհանուած սրահին մէջ, Հոն է որ Մոնոմախտի շրջանէն հաստատուեցուն Զաղանոց եւ Փուշպակի սեղանները, հիմարկութիւններ՝ ըստ բախտի յարմարցուած Պիղատոսի պալատին աներեւութացումը դարմանելու համար:

Կապալթայի ի Սիոն տեղափոխութիւնը Եպիփան վանականի վերեւ տողերէն հասկցանք. Նոյն եկեղեցակը Երուսաղէմացի ըլլալով՝ հաւանաբար կ'ապրէր 9-10 դարուն: Իր մէջ գործէն կը քաղենք հետեւեւի ալ (S^h Migne, P. Q. 120), որով կը շնչուէ կապալթայի տեղափոխութիւնը ի Սիոն, յիշելով նաեւ Դաւթի Աշտարակի ներկայ տեղերուն վերաբերեալ աւանդութիւնները որոնք են. «Ս. Բաղքին արեւմտեան դուռը կը գտնուի Դաւթի աշտարակը, ուր այս թագաւորը մօրիկի վրայ նստած կը գրէր Սաղմոսարանը: Աշտարակին աջ կողմը կար կապալթան, այն փոքր եկեղեցին ուր Յուդան մատնեց Տէրը: Կապալթային աջ կողմն էր Ս. Սիոնը, Աստուծոյ տունը: Զախին՝ մեծ դրան մօտ

կար այն տեղը, ուր Ս. Առաքեալները լուսացին Ս. Տիրամայրը իր մահէն վերջ: Միենոյն դրան աջ կողմը կը գտնուէր բոցաւորեալ գեհեներն շնչահանը (soudpirail), որուն մօտ կար այն քարը որուն վրայ ձառնեցին մեր Տէրը: Սրբավայրին գուռներուն վրայ կային Գրիստոսի հետեւորուն նշանները, եւր ռաքի վրայ կը կենար Պիղատոսէն դատուած ժամանակ: Դասին աջ կողմը կար այն բարձր սրահը ուր Գրիստոս իր աշակերտներուն հետ կատարեց վերջին ընթրիքը: Նոյն տեղը նկար մը կը ներկայացնէ հպարտ փարիսեյին եւ խառնարկ մաքսաւորը: Ս. Սիոնի, այսինքն Պիղատոսի հեղեղեցիին կողակին մէջ կը գտնուէր փոքր տեղ մը ուր կար ակտիթ որուն մօտ Պետրոս կարգաւորեցաւ ազախինէն եւ ուրացաւ Գրիստոսը երրորդ հարցումին. այն ատեն անմիջապէս հաւը խօսեցաւ: Նոյն տեղն է Պիղատոսի, Աննայի, Կայիափայի եւ Կայսեր տունը:

Ուրեմն կ'իզարկացնենք թէ ականատես հայ ուխտաւորին կապալաթայի ուխտազնացութեան թուականին հաւանաբար արդէն է. դարու կիսուն կապալաթան, իւր յիշատակը Պիղատոսի եկեղեցիին կամ Ս. Սովիայի, փոխադրուած է Սիոնի եկեղեցին, եւ յիսոյ այլուր, ինչպէս ցոյց կուտայ Ս. Տեղեաց պատմութիւնը: Արդ այս բացատրութիւնները՝ կը կարծիմ թէ բաւական են ըսելու թէ մեր մատենագրութեան մէջ մէկ անգամ ըլլալով կապալաթան տեղին է յիշատակուած կաղանկատուացիին պատմութեան մէջ, ու ականատես հայ ուխտաւորն ալ հաւանաբար է. կամ Ը. դարուն շատ ճշգրտէն նկարագրած է զայն Ս. Տեղեաց իր Տեղագրութեան մէջ:

Այս յօդուածին խմբագրութեան առաջին մասամբ օգտուած ենք P. P. V. A. ի «Jérusalem Nouvelle» գրքին Բ. հատորէն:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՒԵՈՒՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ-ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՄԵՏԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Տարուէ տարի կ'աւելնան Եւրոպական ամենագլխի հնագիտական թանգարաններու գանձերը, եւ պեղումներու հետեւանքով դէպի Արեւմուտք խուժող նորագլուխ ուսարկաներու հոսանքը ստացած է մի այնպիսի յորդացում, որ վերջերս Եւրոպական երկու թանգարաններու վարչութիւններ, գանձաւորեան որ այլեւ տեղ չունին ցուցադրելու հնագիտական թանկարժէք յիշատակարաններ: Տակաւ կալմաներպետը Արեւելեան ազգեր, ինչպէս Իրաք, Եգիպտոս եւայլն, այլեւ չեն թոյլատրեր իրենց հողին տակէն դուրս բերուած առարկաներու արտագրանուծը: Այսուամենայնիւ հնագոյն արուեստի զուգահեռներով լի լիցուն էն Արեւմտեան Եւրոպայի թանգարանները, ներկայ գրութեամբ մի քանի խօսք պէտք է ըսել միայն հին արուեստի այդ գանձերու բաղդատական ուսումնասիրութեան մասին: Արեւմուտքի գիտականներ կը կատարեն գերագոյն ճիգ դասաւորելու եւ պատմական շրջաններու վերածելու հընադիտական այդ ճոխ գանձերը: Միենոյն տեղէն ու աւերակներէն դուրս բերուած

առարկաներ գրեթէ միշտ գրուած են գանձան երկրներու թանգարանները, Շիքակոյէն մինչեւ Մոսկուա եւ Պօլիս, եւ վերջերս ալ մինչեւ Թիֆլիս եւ Բաղդատ: Գաղապարկական որոշ չրջանի պատկանող մնացորդներու այս տարադիմումը կը պատճառէ մեծ զժուարթութիւններ հետախուզող գիտնականներուն, որոնք չունենալով հընարաւորութիւն ստուգելու առարկաներու գիտաւարտն ու պատմական շրջանը, յաճախ կը գրեն գիտական անհիմնութիւններ ի փնաւ նուազ ծանօթ ազգերու պատմական անցեալին: Շատ քիչերն են որ հիմանց կ'ուսումնասիրեն խնդիրները թէ հընադիտութեան եւ թէ հետագայ պատմական զարգացման տեսակէտներէ: Այսպիսի մի փորձ վերջերս կատարեց Աւստրիացի երիտասարդ գիտնական Դր. Մրանց Հանչար (*), որու ուսումնասիրութիւնը շատ չահեկան է հայ ուսանողներու համար:

(*) Dr. Franz Hanéar, Kaukasus-Luristan. Züge kultureller Verwandtschaft des Prähistorischen Kaukasusgebiets mit dem Alten Orient. էջը 47-112. տպագր. ի Eurasia Septentrionalis Antiqua, ճարտգրք IX. (1934), Helsinki, Finland. Հատորը ծանուած է Անգլ. գիտնական prof. Ellis H. Minns-ի:

Դր. Հանչար փորձած է ընդգծել կուլտուրական ազգացեղութեան Անդրկովկասեան պատմական շրջաններու և հին Եղամի միջև (այժմ Լուրիստան, Պարսկաստանի հարաւարեւմտեան մարզը, Անիկա անձամբ քննած է Լոնտոնի, Բրիւքսելի, Մայնցի, Գեռլոնի, Պարիսի և այլն թանգարաններու մետաղային առարկաներ, գրեքերէ և թղթակցութիւններէ հաւաքած է նոյն նիւթերի վերաբերեալ առատ նիւթ և այժմ հրապարակ եկած է ապացոյցանելու փաստերով որ երկրորդ հազարամեակին Ք. Ա. (2000-1000 Ք. Ա.) Սինեաց աշխարհի, Գանձակի և Անդրկովկասեան այլ մարզերու մէջ մետաղագործութիւնն ու արուեստները հասած էին եղանակաւ առատ նիւթեան, և թէ հողի տակէն դուրս բերուած այդ առարկաները՝ յացուցով, կիրառուածքի եւ թէքնիքի տեսակէտերէ, ի յայտ կը բերեն կուլտուրական սերտ յարաբերութիւններ Արեւեկեան Անդրկովկասի եւ Լուրիստանի միջև, Հատորը զարգարուած է բաղմամբ լուսանկարներով որոնք յատուկ կերպով կը լուսարանեն հնապիտական առարկաներու ձեւը, շինուածքն եւ գեղարուեստական զարդանկարներն ու զծագրութիւնները:

Ինանձա-Գարաբաղի կոչուող վերնագրին տակ, Դր. Հանչար կ'ամփոփէ այն գիւտերը որոնք կառարուած են Նինէնգորքի, Բայանի, Պոնտիքի, Գալաքիդի (հին հայկ. Կաղանկատուք), Գետաքիկի, Շուշիի, Գաւառիկի-Արջամորի, Ախմախի, Դամգէջուր, Վանքի և Գարաբաղի շրջանների մէջ: Այս գիւտավայրերը կը բաժանէ երկու զխաւոր մասերի, որոնց կեդրոնները կը գտնուին Գեանլայի (Գոնձակ) և Շուշուայ (Սինիք) մէջ, Գոտուած առարկաներն են քրօնգիւյս սրբեր, դաշոյններ, նետածայրեր, կացիներ, զնգասեղներ, սքանչելիօրէն նկարուած մէջքի մետաղեայ զրահներ, որոնք կը կրին նրբօրէն գործուած թուղանների և գազանների պատկերներ, ձիու սանձեր, երկաթալի և զանազան երկաթեւեմամբ բրօնզեայ պատառքեր, աքածաններ, նրբօրէն լաւուած մետաղեայ մակոններ: Կաղանկատուքի մէջ գտնուած բազմաթիւ և կարճ մի մական ի յայտ կը բերէ մեր եպիսկոպոսաֆան մականի անվրէպ նախատիպը: Դաշոյններ, սանձեր, և այլն կը ներկայացնեն ձեռք և

տիպի մի ճոխ զանազանութիւն, Լեյվար-կոչուող հաւաքական վերնագրին տակ Դր. Հանչար կ'ամփոփէ Լուրի-Բամակի զաւառներ հին քաղաքակրթութիւնը, Արագածէն հիւսիսը, Գիւտավայրերն են Ախթալա, Մուսի երբ, Ալազէրտի Սագախլո, Իւլ-Գիլսա, Շէլթան-Դաղ և այլն, ինչպէս նաեւ Վրաստանի Սամբար և Սեմո-Աւալա շրջաններու կուլտուրական առարկաները: Լուրի հնագոյն բրօնզեայ զանազաններ, մանրեքերն ու ապարանջաններ, բացի զէնքերէն և տնային առարկաներէն, կը ներկայացնեն զարդանկարչութեան եւ գիծերու ճոխ զանազանութիւն: Ախթալայի, Մուսի երբ, Սագախլոյ և Իւլ-Գիլսայի գերեզմաններէն դուրս բերուած բրօնզեայ գոտիները կը ներկայացնեն մի հրաշալի գեղարուեստական ճոխութիւն: Գոտիին ձախ կողմը կիտուած է բուրդէ մի մարդ ձեւքին բռնած աղեղը, որուն զուգահեռական կը կանգնին մի կապարճ՝ երեք սրածայր և նուրբ նետերով, իսկ ձախ կողմը ներկայացուած է մի բըրօնզիայ սահնակ, որու երկու կողքերուն զետեղուած են գեղեցիկերու կլոր անիւներ: Սանակը կը քաշեն երկու երկաթեւեմ ձիւր, օժտուած սուր աչքերով և խրխկալացող մի դիրքի մէջ, Ձիւրու կռնակը փակուած է զլիւն մինչև աքին հասնող խառտարդտ մի վերարկուով, կարծես արուեստագէտը փափաքած է ձիւրուն տալ վագրի մօթը: Գոտիի երկու հորերն ի յայտ կը բերեն համալսարհ և կէտկիտաւոր դրասանգներ, առարկային տալով եզակետօրէն ներգաշակ մի ամբողջութիւն:

Մուսի երբ գերեզմաններէն պեղուած խցիկէն ամաններ ցոյց կուտան այնչափ պայազանութիւն և քանդակներու պէտպիսութիւն որչափ մետաղեայ զէնքերն ու պարգիւրը: Դր. Հանչար գետնուած է երեք խցիկէն ամաններու լուսանկարներ որպէս նմոյշներ (էջ 75): Անոնցմէ առաջինը կը ներկայացնէ գեղեցիկօրէն կերտուած մի կեռայ, որ գլուխը դուրս ցցած պատահանէն յարձակողական մի դիրքով, կը թուի աճապարել զէպի մի նպատակ: Կրօնայի ֆիզիքական կազմութեան մանրաւ մասնութիւնները վերարտադրուած են գիտական եզակի ճշգրտութեամբ: Անոնքն պոչին մօտ կայ կլոր կօթը կամ բռնատեւ

զին, և անոր անմիջապես յարակից ցա-
քանային մի բացումաժք, որմէ ջուր կամ
գինի կը լեցնէին կրիայի (ամանի) մէջ,
կրիայի ցցած երկարավիզ գլուխն ալ ունի
ցաքանաձև մի բացումաժք, որմէ հաւա-
նաբար կը խմէին գինի կամ ջուր՝ եղէգ-
եայ մի խողովակի միջոցաւ: Կրիայի կըր-
նակը (պատեանը) ծածկուած է նուրբ եր-
կրաչափական գծագրութիւններով, որոնք
հնարաւոր կը դարձնեն ստուգելու այդ խե-
ցեղէններու շինութեան թուականը:

Համաձայն հնագիտութեան ներկայ
տեսութեան այսպէս կոչուած երկրաչա-
փական մօրիւնիք խեցեղէն ամաններու
վրայ կը պատկանին Նոր-Քարային դարու
(4000—1700 Ք. Ա.) ամենակատարեալ շըր-
ջանին: Այդ տեսակ խեցեղէններու լաւա-
գոյն նմոշները երևան եկած են Սուսայի
(Եղամ) մէջ, գոնէ մինչև ցարդ, որովհե-
տե՛ս Սուսայի զանազան ստորադասելը խու-
զարկուած և պեղուած են յամառ յարա-
տեւութեամբ և զանազան գիւղական ար-
շաւախմարտու կողմէ: Մինչդեռ Սիւնեաց
աշխարհի, Լճուռ կամ Վրաստանի մէջ
գիւտերը կատարուած են աւելի պատա-
հակաօրէն, քան թէ իբրև հետեանք գի-
տական խուզարկութեան:

Իր ուսումնասիրութեան մնացեալ մա-
սը Դր. Հանչար նուիրած է Թալիշի (Կաս-
պից-Մովին արևմուտքը) Քուպանի և Լու-
րիստանի թանկագին առարկաներու քնն-
նութեան: Անկասկած Աւստրիացի գիտ-
նականը իրաւունք ունի ենթադրելու որ
Հանտրի, ար. Մօրկանի, իշխանուհի Ու-
վարովայի, Վրախովի եայլն գիւտեր Ան-
գրկովկասի և հիւսիս. Կովկասի զանազան
կեդրոններու մէջ, քերած են այդ ճօխ գտն-
ածու մակերեսը միայն: Նոյնափ ափերէ
է. որ Նոր-Քարային շրջանի վերջին կէտին
Լուրիստանի — Կասպից Մօրու, Հայաս-
տանի եւ հիւսիս. Կովկասի միջև գոյու-
թիւն ունէին ոչ միայն կուլտուրական ազ-
գակցութիւն և առետրական սերտ յարա-
բերութիւններ, այլ և գոնէ առաջին երե-
քի միջև ցեղախոսական տիպի զգալի նը-
մանութիւններ, որոնք մասին խօսքն ան-
գամ չընեն Հանչար:

Իբրև թուական վերեւ նկարագրուած
Գեոմեա-Գարաբաղ քաղաքակրթութեան
Հանչար յառաջ կը բերէ Ռուս գիտնական

Յարմուկովսկիի և Ա. Ս. Չախարովի կար-
ծիքը, այսինքն ԺԵ-ԺԴ. դարեր Ք. Ա.:
Մտնել այդ ժամանակագրական մանրա-
մասնութիւններու մէջ շատ հետեւներ պիտի
տանէր ինծի, քանզի Յարմուկովսկի գտած
լինելով որոշ նմանութիւններ Սիւնեաց Աշ-
խարհի և հելլենական զարդկէններու մի-
ջև, հակամէտ է անոր յիտնադոյն թուա-
կանը գիտեղիւ 1000—700 Ք. Ա.: Կը թուի
որ Ռուս գիտնականներն անգամ չեն կա-
րող մի անգամ ընդ միշտ թօթափել Եւ-
լաղայի հմայքը և իրերը տեսնել տառնց
նախապաշարութեան: Յարմուկովսկի կը
թուի ազդուած լինիլ պրօֆ. Լէյնաու-Հա-
ուպտի այս աշխատիկ ենթադրութեանն՝
որով նա անպատճառ կ'օղէ բնզնմարիւ
մի կապակցութիւն թաղեան և նախ-Աթե-
նական արուեստի միջև: Միակ դրական
ապացոյցը որ ունի գիտական արժէք որո-
շելու Սիւնեաց աշխարհի այդ հին կուլ-
տուրան, սրբազան մի մարդարիտ է՝ գլու-
նուած Ռոճալի գերեզմաններէն մէկուն
մէջ: Մարգարիտը իր վրայ կը կրէ Ասո-
րեստանեան մի բնեռագրութիւն հետեւեալ
իմաստով: Ակշխարհի քաղաւոր Աշայ Նիրա-
րիի պաշտքաւ: Սո անկասկած Ասորեստանի
թագաւոր Աղադ Նիրարի Ա.նէն, որ տիրեց
1310—1281 Ք. Ա.: Ռուսնա առնուազն ԺԴ.
դարուն Ք. Ա. Շուշույ, Գոշթոնի և Կա-
զանկատուքի մէջ կը չինէին վերագրեալ
զէնքերն, զարդերն ու ամանները: Կան
պատմական ապացոյցներ որ Կուրի օփերէն
մինչև Եփրատն ու Տիգրիս անդորր ու խա-
ղաղ կ'ապրէին մեր նախաքնինները՝ հա-
րուստ հօտերով, երկրագործութեամբ և
արուեստներով: Այդպիսի ծագեալ մի վի-
ճակ կ'ենթադրէ դարերու նախապատրաս-
տութիւնն ու աստիճանական վերելքը: Նո-
րագիւտ սեպագիր արձանագրութիւններէն
այժմ մինք գիտենք նաև որ 15 դար Ք. Ա.
մեր բնակայրը կը կրէր Ալզի-Պայասա,
Ռուրիներու երկրի, և գէպի հարաւ՝ Մի-
տաննի անուններ, ճիշդ ինչպէս պատմա-
կան ժամանակներու մէջ միևնոյն մարզեր
կը կրէին Երկրա, Հայաստան եւայլն անու-
նները: Այս և նմանօրինակ տասնեակներով
անվիճելի ապացոյցներ ի յայտ կը բերեն
նոր լոյսեր, որոնք կը միտին պայթեցնելու
հելլեն. քաղաքակրթութեան առաջնութեան
պղպղակը:

ԱՐՇԱԿ ՍԱՖՐԱՍԵԱՆ

ՀԱՂԲԱՏԻ ԴՊՐՈՑԻ ՄԻ ԳԼՈՒԽ ԳՈՐԾՈՑ

(ԳԵՏԱՇԵՆԻ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ)

(Շար. Սիսի 1935, էջ 283 է)

Հաղբատի ձեռագրական ժողովածուի կամ մատենագրարների մասին խօսք կայ դեռևս ևս Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետի ժամանակից^(*)։ անշուշտ, այստեղ պահւում էին նաև տեղական վարդապետների աշխատութիւններն ու գրիչների արտագործութիւնները, ինչպէս և վերելք ակնարկներ տեսանք։ Կարինեան ցուցակի N 1535-ի համաձայն գրուած է հղել մի շարական չի մագաղաթի ի վանն Հաղբատայ ի հայրապետութեան Պետրոսի Ա. Կետապարձ կաթողիկոսի ի Յովհաննէս քրչէ ի Թուրին Հայոց Նիկ^(**) (= 1019)^(**)։ Հաղբատում է գրուած Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետի «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակացո աշխատութիւնը, խոշոր և ընտիր արեւելեան բողոքգրով, ոչ ոչ քան ժ.Գ. դարի տառջին կէտը^(***)»։ Յովհաննէս Ա. ՈՀ (= 1221) Թուրին մի արձանագրութեան մէջ ամփոփելով իւր երկարամեայ գործունէութիւնը, յիշում է և մատենաներ ձեռք բերելու մասին^(****)։ գրքերի նուիրատունութիւններ կան Հաղբատում արձանագրութիւնների մէջ նրանից առաջ և յետոյ, նաև գրատան յիշատակութիւն 1179 թուականին և յետոյ^(*****)։ բացի գրքերից գրատան անունով նուիրատունութիւններ են լինում և կառուածներով։ Համապատասխան որդի Արամը կրօնաւարում է և «հետև գլմ հայրենիք այգին» որ առաջին է կղաճորոյ ի գրատունն Հաղբատայ»։ Վահրամ կուլագեանց միաբանում է և սետու զլմ զնաձ այգին որ ի Բերդիկ է ի գրատունն իմ հոգոյս պաշար»։ յայտնի է և ևս Գ-ի ուղարկած նուէրը Հաղբատին^(*)։

Ներսէս Համբարձումցու Սաղմոսաց մեկնութիւնն՝ ընդարձակ յիշատակարանով, ուր և ևս ի համար առուած է, թէ Մեծ Հայքի վանքերը «միշտ զովք և տնէչէր (?) ի բրեհարազատ ժառանգ, և մանաւանդ քան զբազում տեղիս զմեծ և զհոչակաւոր երկնահաւասար սուրբ ուխտն զմայրականքն Հաղբատ»^(*)։ Ժ.Գ. դարի երկրորդ կիսում այնքան էր ընդարձակուած վանքի գրատունը, որ Յովհաննէս Գ. Դոմեանս ստիպուած էր յատուկ շէնք շինել^(**)։

Հաղբատի անունը մեծ էր նաև ի բրեհարձութեան զպրոցի, և այդ հասկանալի է. մի տեղ, որ այնքան ստեղծագործական կեանք կար, վարդապետների և աշակերտների բազմութիւն, պէտք է ծաղկէր և զբնութեան արուեստը։ Արդէն խօսք եղաւ մի քանի գրիչների և սրբագործների մասին. բայց ձեռագիրների մէջ չեն պահպանում նորա հոչակի ուրիշ ապացոյցներ։ Սարկաւազ վարդապետի համար յիշում է, թէ զՍաղմոսն բազում ճգամք ի Թարգմանչագիր սաղմոսարանէ վաղափարացա, Ժ.Գ. դարի առաջին տասնամեակներում Յովհաննէս Գառնեցիին հանդիպել է Հաղբատում և ամենայն ճշգրտութեամբ ընդօրինակել նորա պատրաստած օրինակից^(**)։ Դիւանդուր զպրոցի նշանաւոր տեսուչը՝ Ն. Սայրի Նչեցիին՝ Դիւանդուր Արիստակացու ձեռագիրը ընդօրինակել է տալիս Յովհաննէս Հոռոմայրեցու ձեռքով չի ստոյգ ևս յետիւր տարիներէ ի հոչակաւոր ուխտէն Հաղբատայ»^(****)։ Յովհաննէս արեղան 207- = 1305 թուին չի գաւառիս ևս զառաջ ի հոչակաւոր մենատանն, որ կոչի Բերդակն, ընդ հովանեաւ հրաշալարդ և զհիցեցկալէն տաճարի, որ յանուն սրբուհոյ

(*) Ձեռ. էջմ. N 2680, 579ա. «Հանգէս րանի վանն երանեալ առնն ԱՅ Սարկաւազին կենաց և մահուն և այլոց հուշ յայն ժամանակս»։

(**) Ներսէս Տ. Միքայէլեան ժխտում է այդպիսի շարականի գոյութիւնն էլ իմաստնաւ։

(***) Մեծ Քարտեզ հայ նագրութեան § 112, (****) Երզնկեան. Հնագիտ. 24։

(****) Ձալալ. Ա. 61, 62, 70, 72. Երզնկեան.

30, 34, 35, 45, 49։

(*) Արարատ. 1878, 98, Տեա և Սամուէլ Անեցի, էջմ. հրատ. յաւելումներն մէջ. եր. 240։

(**) Երզնկեան. 44, 47։

(****) Ձեռ. էջմ. N 4037, Ալիշան. Հայապատում. 460։

(****) Ձեռ. էջմ. N 60167։

Աճածնին եւ սր. Լուսաւորչին Գրիգորի Հայաստանեաց թողել է ընտիր, բոլոր-գիր գրչութեամբ մի կէս Աստուածաշունչ, «ի ստոյգ եւ ընտիր աւրինակէ, որ կոչի Բագնայրեցի, զոր սր. վարդապետին Յովսէփայ գտնու թարգմանչացն գրած ի մայրաքաղաքն Հաղբատ» (*): «Թարգմանչագիր» կամ «Թարգմանչացն գրած» արտայայտութիւնները ցոյց են տալիս, թէ Հաղբատի մատենադարանի մէջ հին ձեռագիրներ եւս կային պահուած, բացի տեղու մատարաստուածներէր, որոնցից մէկի մասին՝ ն (= 951) Թուականից՝ հաստատ տեղեկութիւն ունինք (**):

Փ.

Տարաքաղաքար մեր նկարագրած շրջանից գեղարուեստական ուրիշ ձեռագիրներ չեն հասել մեզ, որով կարողանայինք աւելի լրիւ եւ բազմակողմանի գտադափար կազմել Հաղբատի մանրանկարչական զգալի մասին. միայն մի ձեռագիր ունինք աւետարանից դատ՝ ոչ չքեղ նկարագրողաւ, բայց բաւական՝ տեսնելու նորարարութեան եւ մանրանկարչութեան արուեստի ազնուութիւնը, Ձեռագրի բովանդակութիւնն է նսայի եւ Պողոսի 14 թղթերը իրենց նախադրութեամբ եւ ցանկով գրուած բամպակեայ թղթի վերայ, արեւելեան գեղեցիկ բոլորգրով. երկսիւն՝ իւրաքանչիւրը 16 1/2 X 5 սմ. ձեռութեամբ, Գրիչն է, հաւանաբէն եւ նկարիչը, Առաքել քահանայ, ստացողը Յունան քահանայ, կազմուած ՈՄԸ (= 1209) թուին, «ձեռամբ իմոյս (տ) խմարհեստ Սուքիասի»: Դրութեան տեղը ջնջուած է, բայց անկասկած է, որ Հաղբատն է. «Գրեցաւ խոշորագիր գրով գիրքս այս ձեռամբ նուաստ եւ ամենամեղ քահանայի Առաքելոյ, ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր ուխտս. . . (ջնջուած), ընդ հովանեաւ սրբոյ Նշանիս եւ մաւրս լուսոյ կաթուղիկէի, յառաջնորդութե. սր. հայրապետիս մերո տն. Յուանիս: Ի թուիս հայոց ՈՄԸ»: Ձեռագիրն, ուրեմն, ժամանակակից է մեր աւետարանին եւ նոյն Տ. Յովհաննէս Աւր. մասնակցաւորաւորուած, ինչպէս եւ աւետարանը.

տարանը. նկարչութիւնը թէն պարզ, առանց միծ մանրանկարներ, միայն սկզբը նազարգեք, մանրանկարչական տառեր եւ լուսանցքի զարդեր, բայց անպայման կարող գրչի եւ արուեստագէտի գործ, զուտ արեւելեան մոտիւններով, ինչպէս եւ մեր բերած օրինակներն են ցոյց տալիս (*): Ստրանով մի իրական նոր ապացոյց եւս ունինք, որ մեր աւետարանի արուեստագէտները, Յակովբ գրիչ եւ Մարգարէ նկարիչ, բացարձակ երեւոյթ չէին իրենց ժամանակի համար. Հաղբատի հոգեւոր եւ գեղարուեստական կիսանքի այն ծաղկեալ շրջանը, ինչպէս տեսնւք նախընթաց պրակի մէջ, եւ երբ ապրում էին մեր արուեստագէտները, պէտք է ուրիշ նման գործեր եւ արտադրութիւնք. գոհ լինինք, որ, գոնէ, այս ձեռագիրը ձեռքի տակ ունինք, որ իւր մանրանկարչութեան եւ հոգեւորական որակով շատ պատուաւոր տեղ պիտի բռնէ մեր արուեստի պատմութեան մէջ, գաղափար տալով Հաղբատի դպրոցի մասին:

Մարգարէի մանրանկարչութեան առանձնայատկութիւնների մասին առիթ ենք ունեցել մատնանշելու հարկաւոր տեղեւորում՝ նկարագրութեան ժամանակ (պրակի Դ-Ձ). այստեղ կը կամենայինք նորա արուեստի ամփոփ գնահատականը տալ: Մանրանկարչական, հին արուեստի մէջ, առհասարակ, արուեստագէտը շատ էր կաշկանդուած աւանդական ստեղծանքով. այդ պատճառով էլ նրանցից շատերը պարզ արտանկարողի դերուսն են, հետեւելով իրենց օրինակներին. միայն տաղանդաւորներն են, որ աւանդականի վերայ իրենց անհատական զրոյմն են դնում տեխնիկայի առաւելութիւններով եւ նոր ստեղծագործութիւններով ու գծերով: Արտաքին ձեւերից ու գծերից զատ, յատկապէս գուրդագրութեան նկատմամբ, շատ կարեւոր դեր են նկատարում գոյների համադրութիւնն ու ներգաշնակութիւնը, նրանց կենդանի, խո-

(*) Ձեռ. էջմ. N 203/194. ձեռագիրը յետոյ անցնում է սմ Սարգիս արեւկայի ձեռք, որ 220 = 1332 թուին նուիրում է Դաստակերայ եկեղեցուն Տէր Սարգիս առաջնորդութեամբ: Դաստակերը գտնւում է Արցախի մէջ, Թարթազ գետից դէպի ձախ, Եփէզ Առաքել կամ Ջըրվելտիկ վանքից դէպի արեւմուտք, Տօնիչէն գիւղին չհասած: Յիշատակաբանը 254ա: Բարխուդարեան. Արցախ. 233:

(*) Ձեռ. էջմ. N 920 նս.:

(**) Նրգեկան. 48:

ստան տոռնձնայատկութիւնը, կախարդական հրապոյրը, որ արեւելքի գեղեցկագիտական ճաշակի և մտքի արտայայտութեան միջոցներ են: Մտրդարէի արուեստի առաւելութիւնն է և գնահատելի կողմը, որ նա չի հետևում մեքենական կերպով միայն սովորական, ընդունուած ձևերին, այլ ստեղծագործում է ուրոյն, անհատական եւ կենցաղական գծերով եւ արտայայտութիւններով, եւ զորանով բարձրացնում իւր նկարների գեղարուեստականի հետ և պատմական-ազգագրական մեծ արժէքը: Բայց նոյն իսկ ընդհանուր հետեւողութիւն և բնոյթ կրող մանրանկարների մէջ, թէ խորանագրողների և թէ աւետարանիչների պատկերների, արտացոլում են նկարչի անհատական կարողութիւնն ու շնորհքը: գոյներն էլ լուրջ եւ իրենց տըպաւորութեամբ համապատասխան պատկերագրութեան մէջ արտայայտուած մտայնութեան և հոգեբանութեան:

Բայց անցնինք փաստական ցուցումներին. 8բ և 9ա. (պատկ. 1) խորանների լուսանկարներում նկարելով ձուկ բերող Շերինիկի, անառնուն սպասաւորի, ինչպէս և երկու վանականների պատկերը, գաղափար և տալիս մեզ ժամանակակից հասարակ դասակարգի, երիտասարդ քաղաքացու և վանականների զգեստաւորութեան մասին. աշուղի նկարով 15ա. (պատկ. 2) տարազի հետ սազի, փռուածքի կամ կապերտի, բանաստեղծական մտայնութեան մասին, անկախ աւանդութիւնից, իւր ազատ կամքով: Այս պատկերների մէջ, տարազի որոշ մասերի նմանութիւնը միմեանց հետ, որ մենք մասնանշել ենք նկարագրութեան ժամանակ, ինչպէս անառնուն սպասաւորի և աշուղի զվարկների նմանութիւնը, Շերինիկի և ծառի վերայ բարձրացած, աղլիկների հետ խօսող երիտասարդի զգեստի և կօշիկների նմանութիւնը են. անհերքելի ապացոյց են, որ նրանք առնուած են ժամանակակից կեանքից, տարազի պէս պէս ձևերի հետ, գաղափար տալով և նրանց կտորների, կերպասների և ծաղկաւոր չիթերի մասին:

Պարանների կողքերից ոճաւորած թռչունները՝ 9ա. 10բ. 11ա. 14բ., ծառերը՝ 10բ. 11ա. 14բ. 15ա. 16բ. (պատկ. 1, 2) խորանների սիւններն իրենց ձևերով և օր-

նամենտացիայով, բուսական զարդարանքները պահում են իրենց վերայ նկարչի ուրոյն գործը և հայ-արեւելեան արուեստի առանձնայատկութիւնները, ընդհանուր ձևակերպութեամբ աւանդական լինելով հանդերձ: Աւետարանիչների հագուստը, նստուածքը, գրիլու եղանակը, գրական ու սեղանը հետեւողութիւն է ընդհանրացած աւանդութեան, բայց աթոռի, սեղանի, գործիքների և անօթների, ճարտարապետական և շրջանակների գրաֆիկ զարդարանքների մէջ արտացոլում է տեղական բնոյթն ու արուեստը: Տեսէ՛ք, Երչափ գեղեցկութիւն և շնորհալիութիւն կայ աւետարանիչների հագուստի և ծաղկածքների մէջ, զէմքերի արեւելեան որտայտայտութեան, մազերի անփոյթ թափվածութեան մէջ (պատկ. 5, 6, 7). Յովհաննու մանրանկարը Պրոխորների հետ ամենց աւելի է կրում աւանդութեան ազդեցութիւնը, բայց յայտնի էլ ճարտարապետական շէնքը զուտ հայկական է, բուրբակ եկեղեցի, կեղծ սիւնների վերայ հաստատուած կամարների ներքոյ լուսամուտներով և աղեղնամէջերով, գմբէթի թմբակով և վեղարով (պատկ. 8):

Չօնի կամ ընծայաբերութեան մանրանկարը (17ա. պատկ. 5) նոյնպէս մեղտալիս է անհատական բնոյթ կրող հանգամանքներ. պատկերների ընդհանուր ձևն ու դասաւորութիւնը՝ Յիսուս մէջ տեղ աւելի բարձր հասակով, երկու կողմից աւետարանի ընծայաբերող հղբայրները՝ Սահակ կրօնաւոր և Առաքել. աւելի փոքր հասակով, ընդհանրացած էր արեւելքում եւ բիւզանդական նման պատկերագրութեան մէջ, բայց յայտնի թէ ընդհանուր մանրանկարը և թէ, ամենանեղ երկու եղբայրների, պատկերները տալիս են անհատական եւ պատմական արժէք ունեցող գծեր, տարազ: Սահակ կրօնաւորը, թէեւ բիւզանդականի մէջ հս. ընդհանրացած զգեստաւորութիւն ունի, բայց զէմքն ու վեղարը տեղական է և անհատական. Առաքելի պատկերը տալիս է մեղ ԺԳ. դարու Անեցու տարազն առանց վերնազգեստի: Իսկ Յիսուսի զէմքի և խաղաղ ալքերի, զհափառական կեցուածքի և հասակի և անհամեմատի համաչափութեան մէջ գեղարուեստական մի բարձր գործ ունինք մեր առաջ:

Բայց ամենից աւելի ուշագրաւը Յիսուսի մուտքն է Երուսաղէմ (16 ա. պատկ. 3), որ ամենեւին չի նմանում աւանդական պատկերացումներին, այլ ամբողջապէս նկարչի մի նոր յղացումն է անկախ ձեւակերպութեամբ։ Այս մանրանկարը մեզ համար արժէք ունի այլ և այլ կողմերով՝ ժողովրդական կենցաղի, տարազի եւ ճարտարապետութեան։ Յիսուսի ընդունելութեան՝ նկարիչը տուել է տեղական-կենցաղական բնոյթ, նմանեցնելով մի բարձրատիճան անձի կամ Թապաւօրի ընդուն

(Պատկեր 14)

նելութեան, ժողովրդի այլ և այլ դասերի եւ սոսերի ներկայացուցիչները հանելով պատշգամբներն ու կտուրները, ծառերի վերայ, պահպանելով միայն աւետարանական պատմութեան որոշ տուեալները, հանդերձների փոխելը, իշի վերայ նստելը, ձիթնու ձիւղերը, որի մասին նկարիչը հաւանութիւն գաղափար չուներ։ Ապա վերին աստիճանի հետաքրքրական է, որ ժողովրդական դասերի եւ սոսերի ներկայացուցիչներին զգեստաւորել է համապատասխան իրական կեանքին, առաւտ նիւթ

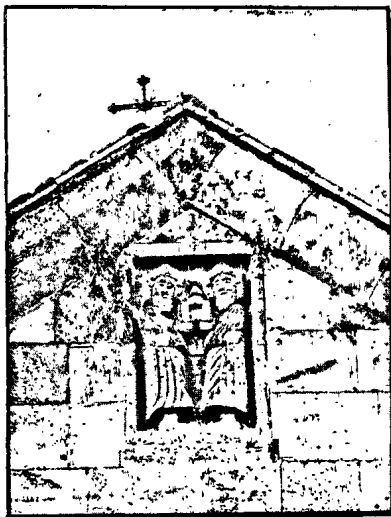
տալով հայ ժամանակակից տարազի պատմութեան։ Այստեղ մենք տեսնում ենք բարձր դասի ձիւղերի ներկայացուցիչը իւր զարդարուն ապաւոշով, փաթթոցի ծայրերը կախուած կողքից, և ծաղկաւոր վերնագգեստով, համեմատելի Գաբիկ Ա.ի արձանին Անիում (պատկ. 14), Սմբատ Բ.ի և Գուրգէնի բարձրաքանդակին Հաղբատի տաճարի արեւելեան պատին, Կիւրիկէ եւ Սմբատ Թագաւորների բարձրաքանդակներին Սանահնի տաճարի արեւելեան ճակատին (պատկ. 15), բայց առաւել նման Աւշինի որդի Հեթում Սեւաստոսի բժշկարանի մագաղաթ պահպանակների բժշկների հագուստին^(*)։ Կանանց, նրանց հետ խօսող երիտասարդի, ինչպէս և Շերենիկի տարազների նմանութիւնները Դ. Կառանչիկ ենք վերեւ (Պրակ Ե. և Դ.), կացնով ձիթնու ձիւղ կտորը պատահինները հասարակ դասի ներկայացուցիչներն են, հագուստներն էլ համապատասխան իրենց ծագման։ Կարճ բաճկոնակի մէջքն ու կուրծքը թեթեւ զարդարուն, նեղ անդրավարտիկի փոխանցքները նոյնպէս թեթեւ զարդարուն (պատկ. 3)։

Ոչ պակաս հետաքրքրական է մեր ճարտարապետական արուեստի պատմութեան համար Երուսաղէմի տաճարը ներկայացնող շէնքը. նախ դարպասը իւր վերնայարկով, վանդակաւոր պատընդ-գամբով, ուր երիտասարդի հետ խօսող երկու ողջիկներն են կանգնած, բայց առաւելապէս կրկնայարկ եւ ազատ սիւնների վերայ հանգչող գմբեթով վերջաւորուած եկեղեցին։ Շէնքը երկու տեսակէտով գրաւուած է մեր ուշադրութիւնը. նախ իւր ազատ սիւնների վերայ հանգչող գմբեթով, որ աւելի հին է, քան մեր ճարտարապետութեան մէջ նման երեւոյթների իրական յայտնի մնացորդներն են, ինչպէս Յոհաննայ վանքի կամ Հողբատի Համապատասխան զանգակատները, Մանրանկարչութեան մէջ միայն ունինք մի երկրորդ աւելի հնազոյն երեւոյթ, քան Հաղբատի աւետարանն է, Շինոցի աւետարանի մէջ ՆՁԷ = 1038 թուականից, որ

(*) Երուս. Հայոց մատ. N 370 բժշկարան, Գունապարզ արտանկարութիւնը կը տպագրուի մեր մանրանկարչական գործում։

գարձեալ Յիսուսի մուտքն է Երուսաղէմ: Աւետարանն այժմ գտնոււմ է Էջմիածնի պետական մատենադարանում՝ և մէկն է մեր մանրանկարչական արուեստի պատմութեան կարեւորագոյն աղբիւրներէն:

Երկրորդ կարեւոր հանգամանքը մեր մանրանկարի շէնքի՝ նորա երկյարկանի լինելն է. եկեղեցական երկյարկանի շէնքերի մասին մեր մէջ խօսք կայ Ժ. զարից (*). մանրանկարչական հնագոյն մնացորդները տեսանք Շխնոցի և ապա մեր

(Պատկեր 15)

աւետարանի մէջ, իսկ ճարտարապետական «գոշաները» Հռոմոսի վանքի դիմաց, Աւնիից եկող ճանապարհի վերայ, բայց նաեւ բուն վանքում, ապա Տեղեբի վանքում, որ շինուած է կամ սկսուած Ողբ = 1213 թուին եւ արդէն վերջացած Ող = 1221 թուին Աղբայրիկ ճարտարապետի ձեռքով, վաչէ Վաչուտեանի և նորա ամուսին Մամախաթունի կողմից, Եղիպատուշ գիւղում, այժմ Տամլուս կոչուած, Աբարանի շրջանում, գարձեալ գաղուտեանների ժամանակից՝ եկեղեցու գաւթի երկու կողմից

(*) Թովմա Արծրունի, Դռկ. հրատ. Թիֆլիս, 1916. 405, 409, 412:

կան այգպիսի երկյարկանի, գմբջաւումաւ շէնքեր, բայց ոչ անշատ սիւների վերայ, այլ Թմուռով: Նոյնը պիտի լինէր և Արջուռուռի վանքում Հ. Սարգիսեանի նկարագրութիւնից դատելով: Դաւիթնեբից անկախ նման շէնքեր, բայց Հաղբատի Համազասպաշէն զանգակատնից և Սանահնի նման շէնքից ԺԴ. գորում, բազմաթիւ են և սիրուած ԺԴ. դարի առաջին կիսում, ինչպէս՝ Եղվարդի Ս. Յակոբն է, Կարբիի զանգակատունը, Ամպուրի Բուրթիլաշէնը. և այլն, որոնց ծագումը մենք բացատրել ենք զանգակների գործարութեան ընդունելութեան, արձանագրական կամ յիշատակարանների տուեալներին հետեւելով (*):

Բայց վերջերս արուեստի պատմութեան յայտնի մասնագէտ Գրաբարը նրանց ծագման մասին մի նոր տեսութիւն է առաջարկել, կապելով արեւելեան քրիստոնէութեան հնագոյն գարեբի գամբարանների կամ վճարարանների (μαρτυριον) հետ: Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Հիւսիսային Աֆրիկայում, որոնց զարգացումը յետոյ Հայաստանում և Բուղարիայում (**), կ'աւելացնենք մեր կողմից նաեւ Սելջուկեան արուեստի մէջ (**): Մի ուրիշ գիտնական, Ն. Բրուսնով, աղբուած Գրաբարի աշխատութեամբ՝ այդ զարգացման միջին օդակն է համարում Հոփսումէի տիպի Մցխէթի Ս. Մալը՝ Վրաստանում: Այս ցույցաւորից՝ տեսնում ենք, թէ մեր մանրանկարի շէնքը՝ ճարտարապետական ինչպիսի կարեւոր հանգիստ է կապուած, հայ շրջանակից՝ Էջմիածին, ընդհանուր արուեստի՝ պատմութեան համար: Այս տիպի շէնքերը փոփոխակերտով իրենց ազդեցութիւնը պահուած են մինչև ԺԶ. դարը, որի փառաբար վերջին ձևակերպութիւնը Էջմիածնի զանգակատունն է: Մեր հաւաքած առատ նիւթերը այս տիպի շէնքերի լուսաբանութեան համար, յոյս ունենք կը յաջողուի կարճ ժամանակից յետոյ՝ յատուկ ուսումնասիրութեամբ մատուցանել գիտութեան:

(*) Բանբեր. Հայաստ. Գիտական Ինստիտուտի. 1921-1922. 188-190:

(**) Bi AB. I-1. 1922. Bolgarskia Zerkwi-Grobni.

(***) Bi AB. 1927. 135. K Woprosu o Bolgarskich dwychetajnich zerkwach - Grabnizach.

Նկարչի տեխնիկան բարձր է և իւրատեսակ. գոյները նուրբ են և բարակ քշուտած, կարծես լուսած՝ մագաղաթի վերայ. ափսոս, որ խորանների մի մասը թռչնած է, վատ պահուած լինելու պատճառով: Նորա սիրած գոյների մէջ ամենից աւելի աչքի է ընկնում մոյգ կապոյտը՝ լաճուարդը, որ գործադրում է աւետարանիչների պատկերների կամար իրքե ֆոն, այլ եւ բուսական զարդարանքների, խորանների շրջանակազարդերի մէջ: Բիւզանդական և մեր կրիկեան շրջանի կամար այնքան սիրուած սակի ֆոնը վտարուած է մեր նկարչի գործերի մէջ. սակին գործադրում գծերի կամար միւս գոյների կետ, յաճախ կարմրի, որ առանձին ազնուութիւն է տալիս նրանց, և նիւթուների կամար, բայց փոշոսկի է ոչ երբեք թերթոսկի: Կապոյտից յետոյ կանաչն է աւելի շատ գործադրութիւն ստացած. ձօնի մանրանկարի ֆոնը մութ կանաչ է, բաւական մեծ չափով գործադրուած է նաեւ խորանազարդերի, սիւների և բուսական օրնամենտաքիւայի մէջ: Կարմիրը որ մանրանկարչութեան ամենից բնորոշ գոյնն է, կամեմատաբար քիչ է գործադրուած, մեծ մասով գծերի և եզերազարդերի կամար: Գործադրուած են նաեւ սևն ու դեղինը. առաջինը կերպական մեծ մանրանկարների շրջանակազարդերի և դէմքը բնորոշող գծերի կամար, իսկ երկրորդը՝ սիւնների, նաեւ նիւթուների կամար, ինչպէս Նրուսաղէմ մշտնելու մանրանկարի մէջ, Յիսուսի և Պետրոսի կամար: Գրչով կատարուած զարդարանքները սև են, ինչպէս Մատթէոսի շրջանակն է:

ԴԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍ. ՅՈՎԱՆՓԵԱՆ

✻ Վ Ե Ր Ջ ✻

Դեկտեմբեր 1933

Եշմածիքի

ԵՐԱԺՇԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԳ

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պետական կրօն դարձաւ չորրորդ դարի ըսկըզբին. առաջին քառանանբը յոյն և ասորի էին և կատարում էին ժամերգութիւնը յունարէն և ասորերէն լեզուներով մօտ 150 տարի անընդհատ: Շեշտեց հենց սկզբից, որ սրանց հետ մտնում էր փաստօրէն բիւզանդական—ասորական ույն եկեղեցական երաժշտական կուլտուրան, որը իշխող էր մինչև 10րդ դարը թէ՛ արեւմուտքում և թէ՛ արեւելքում, իսկ 10րդ դարուց յետոյ արեւելքի շատ երկրներում նոյն իսկ մինչև մեր օրերը:

Միայն 5րդ դարի առաջին կեսում, երբ հայ պարութեան ու գրականութեան հիմքը դրւեց, արդէն ժամերգութիւնը ըսկսում են կատարել հայերէն լեզուով: Կորիւն և Ագաթանգեղոս յաճախ յիշատակութիւններին: Սրանք երգում էին թէ՛ պատարագի ժամանակ և թէ՛ ամէն րոպէ՛ երբ կամենային: Հազար Փարպեցիի Սահակ տեսիլքում յիշում է ՁՍուրբ աստուածածի մատին, իսկ Սեբէոսը՝ օՓառքի բարձունքին:

Արաբական տիրապետութեան շրջանում ծաղկում են հայոց վանքերը, ուր և կենտրոնանում, զարգանում են միջնադարեան գիտութիւնն ու արուեստը, այդտեղ է սկզբնական համայնական երգից ծաղկել ու զարգացել նաեւ մեր ներկայ բաւականին հարուստ եկեղեցական երաժշտութիւնը՝ չորականը, ժամագիրքը, պատարագը, մեղեդիները, գանձերը, տաղերը, սոսիքիները: Այդ և հետագայ շրջանի երաժշտական կենտրոններից յայտնի են՝ Կաթողիկոսի, Նարեկի, Ուլաճորի, Կապուտաբարի, Հնձուց, Դպրեվանքի, Յախացքարի, Ստեփաննոսի, Տանձառի և վերջապէս Տաթևի վանքերը, որոնք այդքին յաճող երկիրը անմահ երաժիշտներով:

Թէ՛ աւանդութիւնը և Թէ՛ մատենագիրները բազմաթիւ անուններ են թւում՝ իբրև հեղինակ մեր եկեղեցական երաժշտութեան, ամէնից առաջ Սահակ և Մեսրոպ, որոնց՝ իբրև հայ դպրութեան հիմնադիրների, աւելի շատ բան են վերապրում, քան իրօք կարող էր լինել, Մովսէս Քերթոզ, Ստեփանոս Սիւնեցի, Յովնան Մանգակունի, Կոմիտաս կաթողիկոս, Սահակ Չորափորեցի, Օհան Օձնեցի, Պետրոս Գետնադարձ, Գրիգոր Մագիստրոս, Գրիգոր վկայասէր, Ներսէս Շնորհալի (12րդ դար), որի օրով վանական տաղաչափութիւնն է մտնում մեր հոգևոր բանաստեղծութեան մէջ, Ներսէս Լամբրոնայի, Գր. Սկեվաւացի, Խաչատուր Տարօնեցի, Յակոբ Կլայիցի և ուրիշները:

Միջնադարում, մեր երաժշտական կեանքում երկու տեսական՝ բայց կենսական հարց է զբաղեցրել մեր նախնիներին՝ ա) գամմաների և բ) նոտագրութեան(²):

Գամմաների խնդիրը ըստ էութեան շատ մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետեւ դրա հետ կապուած էր կոմպոզիցիական որոշ ստեղծանքի՝ եւ՝ սկսելու, եւ՝ վերջացնելու, եւ՝ կէս վերջաւորութիւնների, եւ՝ դիմող ձայնի, եւ՝ մեզոն (= միջին) ձայնի պայմանների կիրառումը: Մեր եկեղեցական ութը ձայնների վարդապետութիւնը մեր թէաքիտիկ ստեղծագործութիւնը չէ, այլ փոխ է առնուած բիւզանդականից այն էլ ո՛չ միաժամանակ, ինչպէս աւանդութիւնն է թելադրում, այլ շորս բռն է ձայները վերցրել հնգ զեռ ցրդ դարում՝ Թերեա Սահակի և Միսրոպի օրով, իսկ չորս կողմերը (բազալլի), որոնք ճիշդ դարացր առաջ ո՛չ մի եկեղեցում գոյութիւն չուներին, պիտի ներմուծուած լինեն՝ հաւանորէն Ստեփաննոս Իմաստասէր Սիւնեցու(³) ձեռքով, ոչ շուտ քան 8րդ դարը:

Յղանակները ձայնագրելու, աղաւաղումից փրկելու, կորստից ապաստելու հարցը նայպէս շատ հին է. ինչպէս բարձր քրիստոնեայ երկրներում, այնպէս էլ մեզ մօտ եկեղեցին Եկեղեցեցի, կամ՝ ինչպէս հայերս էինք հնումն ասում, խաղերի սիստեմն է ընտրել իւր եղանակները ձայնագրելու համար: Երաժշտական խաղերը բերել է արեւմուտքից՝ իմա Փոքր Ասիայից կամ Յունաստանից, ըստ կիրակոս Գանձակեցու հաստատ վկայութեան խաչատուր Տարօնեցին 12րդ դարում և մենայն հաւանականութեամբ ինքն էլ ձայնագրել, խաղաւորել տիրող շարականը, որի համար էլ մեծ հոշակ է ստացել ժամանակակիցների առաջ իր գերաժշտական արուեստովը:

Այնուհետև ինչպէս ամէն տեղ, այնպէս էլ մեզ մօտ այդ խաղերի նշանակութիւնը ժամանակի ընթացքում աղաւաղւում եւ ապա մոռացութեան է դատապարտւում, այնպէս որ զեռ 17րդ դարի սկզբներին արդէն ոչ ոք չէր կարողանում դրանց նշանակութիւնը բացատրել, բացի երկարման նշանից: Եկեղեցական երաժշտութիւնը էլի կորստիւն եւ աղաւաղման էր դատապարտուած, հորհաւոր էր մի նոր հնար գտնել:

1818 թուին Կ. Պոլսում յայնեքը ժողով են գումարում և որոշում գրութեան մի նոր սիստեմ մտցնել եկեղեցու մէջ. նրանք ընտրեցին զոյութիւն ունեցող 64 հին խաղերի ձեռքից 20ը և առին նրանց բոլորովին նոր՝ հին կատալոգիւն չուներող նշանակութիւն:

Այդ զէպքը, որ Կ. Պոլսի պատրիարքի և ամբարների առաջ էր կատարուել, խլթան դարձաւ հայ հոգեւորականութեան համար իրենց երաժշտութեան մասին եւս փոքր ինչ մտածելու: Յայնիքի հետեւողութեամբ Համարաբաւ Բաբոն այսպէս կոչուած հայկական ձայնագրութիւնը հնարեց. նա նայպէս վերցրեց մեր հին խաղերից 20 հատ եւ տուաւ ուրոյն նշանակութիւն. իսկ Կէսրդ Գը, երբ կաթողիկոս դարձաւ եւ Պոլսից Էջմիածին եկաւ, բերել տուեց Պոլսից ձայնագրապետ Ն. Թաշճեանին եւ ձայնագրել ու ապագրել տուեց մինչև 1875 թիւն ամբողջ շարականը, ժամագիրքը և պատարագը:

(²) Այս երկու հարցի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը տես իմ «Յունական ազգեցութիւնը հայ երաժշտութեան տեսական վրայ» գրքում:

(³) Որի քոյր Սահակազուղուր նայ իսկ այսօր հոգաւ էր երաժշտական արհեստին և ինքեք վարագուրին նստաւ ուսուցանէր զբազմաւոր և շատ մեղեդիներ յօրինում քաղցր եղանակով (Սեպի. Օրբէլեան, Գլ. Լ):

Այս սխտեմը փաստորէն երկար կեանք չունեցաւ. բայց վերոյիշեալ գրքերից տուած ունեցին էլի մի քանի երգարաններ և դասարաններ և՛ դրանով էլ նրա գերը համարեալ՝ վերջացաւ, որովհետեւ բազմաձայն երաժշտութիւնը, որն արտայայտուող համար «հայկական» կոչուած սխտեմը շատ անյարմարութիւններ ունէր, իր հետ բերեց 19րդ դարի վերջերին նաեւ համաշխարհային դարձած եւրոպական նոտագրութեան սխտեմը:

Մ'ըզ, ինչ է ներկայացնում իրենից այդ «հոգեւոր» կոչուած երաժշտութիւնը, որը 4—5րդ դարերում սկիզբն առնելով, իշխող գիր է ունեցել մեր ամբողջ միջնադարեան կուլտուրական կեանքում և՛ մինչև 70ական թուականները աւստրիացի, իսկ նրանից յետոյ էլ հայկական նոտաներով իր գոյութիւնը պահել է մինչև այսօր:

Նախ նկատենք, որ դիտում ենք այդ «հոգեւոր» երաժշտութիւնը իբրեւ պատմական մի գոկումենտ միջնադարը նիւթապէս մեր գիտակցութեան մէջ զգալի և շօշափելի դարձնելու համար: Եթէ նա գործածական է մնացել այսօր մի երկու տասնհոկ վանականների և մըղղըսիների մէջ միայն, այդ հենց ա՛յն զլխաւոր փաստն է՛, որ այդ երաժշտութիւնը մեր վերակառուցուող կեանքում արդէն ա՛յ մի անելիք չունէր և հոկտեմբերեան աւելով արիւիւր պիտի նետուէր այդ նոյն միջնադարի կուլտուրական միւս մնացորդների հետ ի միասին:

Իբրեւ այդպիսին այդ գոկումենտը ամբողջական չէ: Մեր կուլտուրան դարերի ընթացքում միշտ էլ բաժանուած է եղել արեւելեանի և արեւմտեանի՝ պարսկական—բիւզանդական, պարսկական—տաճկական, ռուսական—տաճկական: 70ական թուականներին ձայնագրել տուած վարիանտը է. Պոյսի հայկական եկեղեցական եղանակներն են, որոնք գտնուում են անմիջապէս բիւզանդական եկեղեցական երգի և տաճկական եղանակների զօրեղ ազդեցութեան տակ. այդ եղանակներն այնքան տարբեր էին արեւելեան հայութեան, այս դէպքում էջմիածնի եղանակներից, որ Գեորգ Դ. ն ստիպուած էր որոշ բունութիւններ գործնելով միայն այդ եղանակները գործա-

ծական դարձնել հենց էջմիածնում (*), ինչքան էլ ամբողջական չէ, սակայն՝ քանի որ չունինք ուրիշ գրաւոր աղբիւր, թաճեանի ձայնագրածը դառնում է միակը, որով այնու ամենայնիւ զաղափար ենք կապում միջնադարի իշխող դասական երգի՝ հոգեւոր ֆէօդալների երաժշտական կուլտուրայի մասին:

Նախ ընդհանուր դիտողութիւն. ամբողջ միջնադարում չկայ մի որ եւ է երեւոյթ բիւզանդական եկեղեցական երաժշտութեան մէջ, որ իր արձագանգը գտած չլինի Հայաստանում կա՛մ անմիջապէս, կա՛մ մի 50 տարի յետոյ: Արդէն վերը յիշատակելիք գումամաների՝ ութ ձայնների, նիվմաների և նոր նոտագրութիւնների մասին: Մեր հոգեւոր երգը ևս ունի զարգացման նոյն էտապները, ինչ որ բիւզանդականը:

Բիւզանդականի առաջին էտապը համայնական երգն է, որը երգը ունիստն խմբական է՝ համայնքն է երգողը, տեքստի ամէն մի վտնկը զլիսաւորապէս ունի մի ձայն և եղանակը կարող է երկարիւր այնքան, ինչքան լսողը կը շատանայ. առաջափական սիմֆոնիա չկայ, ուրիշ միայն, տեղադրութեամբ հաւասար նոտաներով մինչև կառնանները, որ վերջին նոտան երկարացնել կարող էին եւ շունչ առնել:

Երկրորդ էտապը մենեքմն է. բիւզանդականում, ինչպէս և արեւմտեան եկեղեցում համայնական երգի վերջին վտնկն ու ձայնը հետագայում զարգացում դառնում են սօջ եղանակների եուրիլիացիա, ապա սեփանցիա առնաններով, առանց բառի, որոնց մէջ երգիչը իր վերտուղ տխրանիկայով իր կրօնական էքստազին էր հասնում: Բայց եկեղեցում ղեկավար հայրերը, վտանգ տեսնելով այդ ազատ՝ ինտուիտ մէնտալ պոսթիւմների մէջ, կապում են այդ եղանակները նոր հոգեւոր խօսքերի հետ և դարձնում անկախ սօջ համարներ պրօզա (prosa) անուանով, որ բառացի նշանակում է սէքսիւցիայի փոխարէն (pro sequentia): Prosa մէջ իշխողը մէլիգմն է, զարգարունն եղանակը:

(*) էջմիածնի եղանակներից փաստորէն մի երկու համար է մնացել Մակար Նիմախանի բազմաձայն պատարագի մէջ:

Վերջապէս բիւզանդական եկեղեցին նուազարան և նուազական երաժշտութիւն չի ընդունում եւ բազմաձայնի հակառակորդ է հանդիսանում մինչև 19րդ դարի վերջերը:

Նոյն պատկերն է և մեզ մօտ: Մեր եկեղեցական երգի⁹⁾¹⁰ մասը համայնական, խմբական ունիստնօ երգն է, նոյն բիւզանդական դամմաների վրայ և նոյն կոմպոզիցիոնական օրէնքներով յօրինուած, այն աստիճանի բիւզանդականին նման, որ եթէ բառերը երկուսիցն էլ հնոացնենք, չենք կարող որոշել, որն է բիւզանդականը, որը հայկականը: Այդ գէպը ում բացառութիւն չի կազմում միայն մեր համայնական երգը. այդպէս է և ռուսական եկեղեցական համայնական երգը և կանտորը մինչև 17րդ դարը. այդ նոյն դրութեան մէջ են փաստորէն բոլոր հին եկեղեցիների համայնական երգերը, մի երևոյթ, որ բացարարւում է անշուշտ նրանով, որ եկեղեցին աստուածամանչի եւ աւտարանի հետ տուել է բոլոր ազգերին էլ մի նոր արհեստական երգեցողութեան զոգմատիկ ձեւ, որն իր ասկետիզմով ժխտել է ուրիշ, սիմետրիա, ձայների համարձակ թոյլք, ականջը շուտով մկտրիւ... էլէմէնտներ, որոնք յատուկ էին աշխարհիկ, այս գէպը ում հեթանոս երաժշտութեանը:

Եթէ իւրերկրացիներին եւ ուղեվէտներին հետքերը խազաւորուած ձեւադիր շարականներում կարելի է գտնել, սակայն այժմեան գործածական շարականի մէջ նւրբաք քիչ են գործածական: Բայց դրանց փոխարէն զարգացած, ցայտուն ձեւի է հասել prosa-ն, ստեղծ, տաղ, գանձ, մեղեդի և արքայատութիւն անուններով: Դրանք այն սօջ համարներն են, որոնք իրապարակ են գալիս եկեղեցական ծիսակատարութիւնների ժամանակ, ամենահնդիսաւոր մոմիտներին: Դրանք բարական՝ առհասարակ արեւելեան երաժշտութեան ընդհանուր կնիքն ունին իրենց վրայ եւ իրեւ այդպիսիները կլասիկ արուեստի մեծ արժէքներ են ներկայացնում: Այս մենբերգների մէջ խօսքը երկրորդական է, ոչ երգողն է զգում նրա ներկայութիւնը, ոչ լսողը. կազմուած է յաճախ մէկ, երկու նախադասութիւնից և կարծես փառայում է միայն նրա համար, որ այդ

իւրօք ինտրուսկէնտալ մեղոդիաները երգուելու հնարաւորութիւն ստանան:

Ինչքան համայնական երգը ապագային է եւ եկեղեցական զոգմատիկ միտքին, այնքան այս սօջ մեղոդիաները ընդհանուր արեւելեան են եւ ժ՛շ սպեցե-Ֆիկ եկեղեցական: Միջնադարում նրանք կարող էին նոյն չափով և աշխարհիկ համարուել, մանաւանդ որ հենց եւրոպական կուլտուրական երաժշտութեան մէջ երկար ժամանակ՝ նոյն իսկ Բախի և Հենդէլի շրջանում, դժուար էր աշխարհիկ եկեղեցականից տարբերել — այնքան աշխարհիկը եկեղեցականի ազդեցութեան տակ էր գնւ: Ուսքով եկեղեցական, բայց մեղոդիայով ինտրուսկէնտալ ազատ թծի ոլորտը թեւակոխած այս երաժշտութիւնը միջնադարեան ֆլօգայի (ուզում է աշխարհական լինի, թէ հոգեւորական) ապօքէօզն է, որից գէնը այլեւ չկարողացաւ անցնել հետագայում, նոյն իսկ մինչև քսաներորդ դարը:

Մի միջին ձեւ էլ կայ մեր հոգեւոր երաժշտութեան մէջ, որը համայնական՝ խմբական պարզ երգը զոգով ծանրացնում են հանդիսաւոր օրերի համար, քառորդ նոտաները արհեստականօրէն տանձեղեքաւորական նոտաների բաժանելով. որանք պոսական տրայտուներին անճարակ յայտնադատութիւններն են, վերջին անկումային շրջանի արդիւնք, որոնք կարող էին ամենեւին չձայնագրուել:

Երկար ժամանակ մեր մասն բուրժուական միջավայրում, հոգեւորական թէ՛ աշխարհական օրուում էին այն զգացումով եւ համոզմունքով, թէ մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը ամբողջովին ազգային ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն է, միջնադարից մեզ աւանդ մնացած: Նոյն իսկ եղան մարդիկ, որ յայտարարում էին իւրապարակով եւ զրոււ, իրեւ գիտական հետազոտութիւնների արդիւնք, թէ մեր եկեղեցական համայնական երգերը եղել են սկզբնապէս հայ ժողովրդական երգեր, որոնք եկեղեցու համոմատարար ազատ գրութիւն է հետագայում աւելի զարգացան եւ վեհ ու փառաւոր կերպարանք ստացան, մինչդեռ ռամիկ ժողովուրդը մշտապէս արհաւիրքների մէջ իւր երգը ճշմտեւ եւ նախնական դրութեան մէջ թողեց:

Սակայն 1912 թուին արդէն կար եւ

մի ուրիշ հակոտնեայ կարծիք, որը գիտական հետազոտութիւնների հիման վրայ(*) պնդում էր, որ եկեղեցականի եւ ժողովրդականի միջև նկատուող նմանութիւնները պէտք է բացատրել նրանով, որ եկեղեցական երաժշտութիւնն է ազդողը ժողովրդական ստեղծագործութեան վրայ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս միջնադարեան կլորեանական միստիկ կեանքը գեղարուեստի միացած բոլոր ճիւղերի վրայ(**):

Այսօր եւս, երբ ժողովրդական երգի բաւականին խոշոր զբաղանդութիւն կայ հաւաքուած և նրա ղէմքը աւելի է պարզաբանուած, պէտք է ասել, որ եկեղեցական համայնական երգի եւ ժողովրդական երգի մէջ մէջ մի նմանութիւն չկայ, մէջ գումամաների, մէջ դիմի, մէջ եղանակներին յօրինման օրէնքների տեսակէտից(***)։ Իսկ եկեղեցական մեներգները նոյն չափ ընդհանուր արեւելեան են, որչափ էսօրուայ դասը, սիգուր, կամ չարգեհանը։

Միակ նմանութեան տպարարութիւն թողնող ֆակտորը արեւելեան esborsunoghi (12 + 1'12 + 1'2) գոյութիւնն է թէ՛ եկեղեցականի մէջ եւ թէ՛ ժողովրդականի մէջ։ Այս ա՛յն արաբական տետրախորդն է, որ արաբական սրի հետ մտնի է եւ՝ եւրոպական ազգերի երաժշտութեան մէջ եւ՝ աֆրիկան ազգերի ժողովրդական երաժշտութեան մէջ։ Եթէ եւրոպացին այդ տետրախորդի մէջ է ամփոփում ամբողջ արեւելքի երաժշտութիւնը, մենք արեւելքիներս, որ աւելի մօտիկից պիտի ճանաչենք արեւելքի երաժշտութիւնը, աւելի զգոյշ և աչալուրջ մօտեցում պիտի ունենանք ղէպի մեր երաժշտական խնդիրները։ Այդ նոյն արեւելեան տետրախորդը՝ համեմատած միւս տետրախորդների հետ, ամէնից քիչ է գործածական մեր ժողովրդական երգի մէջ։ 1000 երգի մէջ չափիւ գտնենք 30-35 զուտ ժողովրդական երգ, որ այդ տետրախորդի վրայ յօրինուած լինի(****)։

Ջարմանալի կերպով հենց այդ տետրախորդով յօրինուած երգերն էլ զլխաւորապէս ժողովրդական կեանքի ա՛յն մոմենտների հետ են կապուած, որոնք կրօնական ծիսակատարութեան, կրօնական երկիւղածութեան էջեմէնտներ են պարունակում իրենց մէջ կամ նոյն իսկ երգիծոնք ղէպի հոգեւորականի անձնաւորութիւն։ Իսկ այդպիսի մոմենտների կան ի հարկէ մեր ժողովրդական երգի մէջ։ աշխատանքի երգերից օրինակ հոգեմէկները, երբ հողագործը գութանի քշելուց տառջ ղիւռ, մի աստուծ առոււն է տալիս, որը նրա կարծիքով նրա թափած քրտինքի տէրն ու հատուցողն է, մի սովորութիւն որ յատուկ է նոյն իսկ կապաշտական շրջանին, հարսանիքի որոշ մոմենտներ, ծննդեան և մկրտութեան ծէսերը և այլն։

Սակայն այս բոլորը ասում են հենց այն, որ նոյն իսկ այդ արեւելեան տետրախորդը եկեղեցական երգի միջոցով է մտնի ժողովրդական երգի մէջ և որ մէջ մի փաստ չունենք եկեղեցականը ժողովրդականից ծննդեցու և նրան ազգային երաժշտութիւն դարձնելու։

Ծանօթութիւն. — Այս ուսումնասիրութիւնը, նոյնութեամբ, միայն արեւելեան արդի ուղղագրութիւնը արեւմտեանին վերածելով, արաստպած ենք ողբայեալ մեծ երաժշտարան Սպիրիդոն Մեկիբեանի «Ռուսագիծ հայ երաժշտութեան» նոյատիպ հատորին, զոր շնորհ լՈՒՍՈՒՆՈՒԿՈՒՄՏԵ հրատարակած է Երևան, Մեկիբեան ֆոնտի շարքին մէջ։

Այդ կարեւոր եւ մասնագիտական խոր հմտութեամբ հրատարակած ուսումնասիրութեան միւս զլուխներն են. Առաջաբան, I. Վիպական երգեր, II. Լիւրիական երգեր (գութաններ, տաղերգուներ, աշուղներ), III. Եկեղեցական երգ, IV. Ժողովրդական երգ (խաղ, երգ, պարերգեր), V. Քաղցամատչի երաժշտութեան շրջան, VI. Երաժշտական իլլուստրացիա։

Գրքին մեծութիւնն է 4⁰. Եզրի թուղթի վրայ մարտի տիպ. էջք 89, գինը 8 ռուպլի։

Սիրով կը յանձնարարենք այս հատորը հայ երաժշտութեամբ զբաղող բոլոր ազգայիններուն։

(*) Տես՝ «Յունական ազգեցութիւնը հայ երաժշտութեան տեսականի վրայ» Սպ. Մեկիբեան, տպ. 1914 թիւ։

(**) Տես՝ Նայն Գիբբը, Երես 60։

(***) Տես՝ «Հայ ժողովրդական երգի գամմաները» Սպ. Մեկիբեանի։

(****) Տես՝ «Հայ ժողովրդական երգի գամմա, Ներքը», Երես 27, Սպ. Մեկիբեանի։

«ԵՈՒՎԻՆ ՄԱՐԽՆՈՎ»
ՅՕԻՈՒԱԾԻ ՄԱՍԻՆ

Բազմազան և շատ անհամաձայն վերնադասության բաժանին մէջ (յուլիս 1935, երես 218), Հ. Ս. Փէշիկեան յունիսի նախորդող ամիսներուն և Սիւննի մէջ երեք ամիս երկու յոգուածները կը քննադատէ անդուռն բերնով՝ Վէճի Խաթրոսի չունեանալով հանգերձ, առաջին և վերջին տագամ միայն հակիրճ կերպով կ'անդադանանք խնդրոյն:

Կանխենք ըսել թէ կը պնդուենք Հ. Ս. Փէշիկեանի նախանձաշուտութիւնը հաւատոյ խնդրներու մասին, և ուրախ ենք որ բնազդաբար հասկցած է տն թէ ինչքան էական հարց մըն է յարուցուածը. բայց այսչափ միայն կայ Հ. Ս. Փ. ի քննադատութեան մէջ իբրև արժէք: Մընայանք մարդը անհասկցողութիւն և մակերեսային հաւատքի ցուցադրութիւն է: Հ. Փ. զմեզ «հերետիկոս», «գնոստիկեան», «հայոց», «մարտիկ», «սոցիալիստ» և այլն կը կոչէ, առանց խորհելու թէ այդ ստորագրութիւնները իսկապէս որո՞ւն պիտի պատշաճէին:

Պէտք է գիտնայ Հ. Փ. թէ մենք կը դողանք մեր ուղղափառութեան վրայ, քաջ համոզուած ըլլալով, թէ ինչքան էական է քրիստոնէի մը համար ըլլալ ամէն բանէ առաջ և ամէն բանէ վեր, հաւատարմ՝ Ս. Հարց, Առաքելոց և Տիրոջ, մէկ խօսքով՝ Ս. Եկեղեցւոյ, և թէ մեր տողերուն նպատակն էր, և է, ոչ թէ դաւանանք բանաձեւել, այլ արդէն եղածին իմաստին թափանցելու համար բացատրութիւն մշակել:

Ինչ լաւ կ'ըլլար սակայն, եթէ Հ. Փ. գիտակցէր մանաւանդ՝ թէ իրենին պէտք ունի հաւատարմութեամբ միայն հարուստ գլուխներու համար արկածախնդրութեան չափ տխուր բան է մտնել ծանր հարցերու սահմաններէն ներս:

Ակնարկելով մարդկութեան՝ ըսած էինք թէ Հոգին ի սկզբան մարմին եղաւ:

Հ. Փ. այսքան պարզ բան մը չհասկընալով՝ կը յարասէ (Քրիստոսի?) Հո-

գին. Բայց կարելի՞ էր միթէ չըմբռնել թէ ըսուածը Բանին — Աստուծոյ նախ քան զմարդկութեան ունեցած լոկ հոգեղէն վիճակին ակնարկութիւն է միայն . . .

Հ. Փ. կ'ըսէ թէ յարութիւնը հեղեղէն մարմինին վերականգանութիւնն է (ընդգծումը մերն է). իրաւ. բայց ա՛յսքան միայն. կը պնդէ՞ր ասոր վրայ արդեօք: Քրիստոսի յարութիւնը բոլորովին նո՛յնն էր ուրեմն Ղազարու յարութեան հետ: Պէտք չէր անդիտանալ թէ Ղազարոս իր յարութեանէն ետք՝ իր սիրտը կենդանացած հեղեղէն մարմնով շարունակեց ապրիլ այդ մարմինին կեանքը, իբրև հասարակ մահկանացու, վաղը կրկին մեռնելու համար: Գոհացուց իր մարմինին պահանջները, կերաւ և խմեց: Քրիստոս ալ նոյն կերպով. եթէ Հ. Փ. այդ ըսէ, (և կ'ըսէ) զիտո՞ թէ ինչ անհեթեթութեանց պուռը ափ կ'առնէ:

Եթէ Հ. Փ. չ'ընդունիր մեղէն մարմնի վերածելը՝ այն վիճակը որուն Պողոսեան անունն է պատահաբութիւնն էր և որ Պետրոսեան վարդապետութեանէն ետք հետեւի ուղղակի, անշուշտ պարտաւոր է ընդունել թէ Աստուծոյ Հօր — որ հոգի, պարզ և անհուն է — ալ կողմը կը նստեցնէ եղունգներով, մաղերով, ոսկրով, եայլն, էակ մը, և առողջ կ'աւտուածացնէ նիւթը, անասելի տարօրինակութեանց մէջ իյնալով թաւալգոր:

Մեղէն մարմնի չքացումը պարզ իմաստասիրութիւնն անգամ կը դատաւարտէ՝ եղեր, Վստահ ենք թէ Հ. Փէշիկեան այդ կերպ իմաստասիրութեան խօսքն իսկ պիտի չընէր, եթէ մտածած ըլլար Պետրոսի Բ. Թուղթին Գ. 10-13 հատուածին ուղղակի հետեւութեանց վրայ, քանի որ ըստ Ս. Պողոսի՝ Քրիստոս յարութիւն առաւ այնպէս՝ ինչպէս մենք պիտի առնենք՝ յաւիտեաններու վախճանին:

«Հաւատամք»ի ճշմոյթն մարմնովը՝ քաջատրութիւնը կը յիշեցնէ մեզի: Կը խոստովանենք եւ կը հաւատանք հանգանակի անգին ուղղափառութիւնը: Բայց մենք արդէն գրած էինք մեր յոգուածները, բացատրելու համար միայն ճշմոյթն մարմնովի ճշմարտութիւնը: Ո՞ր է յաւատարմը, եթէ այդ ճշմարտութիւնը զգալատարար շատ վեր է Հ. Փ. ի ըմբռնողու-

թեան աստիճանէն, ինչպէս կը յայտնուի իր քննադատութենէն:

Դառով Տիրոջ կողմէ Թովմասի եղած նկատողութեան (Ղկս. ԻԴ) Հ. Փէշիկեան պիտի իրեն իրաւունք չզգար մատնացոյց ընկնու դայն, եթէ լրջօրէն խորհրդածած ըլլար Ա. Կրնթ. ԺԵ. 34-57 հատուածին մէջ յայտարարուած առաքելական այնքան վճիտ տեսութիւններուն վրայ, ի մասին մեռելոց յարութեան, և «շնչաւոր մարմին»ի եւ «հոգեւոր մարմին»ի տարբերութեան թափանցած ըլլար Վարդապետութեամբ սթափած և Աստուծոյ գիտութիւնը իրապէս ունեցող հոգեւոր լրջութեամբ:

Նախ քան գյարտութիւն և յետ-յարտութեան Քրիստոսի մարմինը նոյնն էր կ'ըսէ Հ. Փ. . կ'ըսէ նաև անցողակի՝ թէ «միակ տարբերութիւնը փառաւորութեան մէջն է»: Ընդդէմ այդպէս: Միայն թէ, աւա՜ղ, այդ հիմնական բառէն, «փառաւորութեանէն» ոչինչ, բոլորովին ոչինչ կը հասկնայ Հ. Փ. : Կը կրկնենք. եթէ ուշադիր հասկացողութեամբ ըմբռնած ըլլար թէ ինչ կը նշանակէ «զգենուլ զպատկեր հոգեղինին և զգենուլ զպատկեր հոգեղինին»ը, պիտի չհամարձակէր այդքան խրոխտանքով մօտենալ իրեն քիչ ծանօթ խնդիրներու կրօնաազատի մը, և ալ ալ պիտի սիրտ ընէր քննադատութիւնը շփոթել գոհնիկ պարսաւադիտութեան հետ, ինչ որ հաւատքի վերաբերող խնդիրներու առեւն մանաւանդ, չէ հրեքէ ներքի:

ՏԻՐԱՆ ՎՐԻ. Ն.

ՄԱՏԵՆԱԽՍՍԱԿԱՆ

1. Պատմ. Հայէպի Ազգ. գերեզմանոցաց եւ արձանագիր հայերէն օտալանգարու, Հայէպ, Տպ. Ա. Տէր Սահակեան. 1935, փոքր 4⁰ երկսիւն, էջք 52:

2. Յուսկի Հայերէն Ձեռագրաց Հայէպի Ա. Փառասուն Մանկունք Սկիզբիցու և Մասնաւորաց, Յուսկի. Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1935. 4⁰ երկսիւն, էջք 419:

Հայէպի բանիւրու Առաջնորդը Գեր. Տ. Արտաւազդ Սրբապան աշխոյժով կը շա-

րունակէ իր թեմին հայութեան ազգային անցեալը պատկերացնող աշխատութեանց իր գործը: Օշին թագաւորի ձեռագիր ժամանակի հայոց կեանքն ու մշակոթը ներկայացնող իր Ֆրանսերէն բանաստեղծութեան վերջ, այս երկու շահեկան գործերն է ահա որ ի յոյս կ'ընծայուին իր գրչէն: Առեւցմէ առաջինին մէջ Սրբապանը աւանդած է Հայէպի Սալիպէ, Աղիպի և Շէյխ Մագսուտ թաղերուն մէջ եղած երեք գերեզմանատուններու ստացման և կազմութեան հակիրճ պատմութիւնը, իւրաքանչիւրին կցելով արձանագրութիւնը ցայժմ անկորուստ մնացած խաչքարերու և տապանաքարերու, ընդամենը 391, որոնք կը պատկանին 1534-1934 ժամանակաշրջանին: Այս կարգի գործեր եռակի արժէք մը կը ներկայացնեն. պատմութեան, արձանագրութեան և գրականութեան անասկէտով: Պատմութեան՝ որովհետեւ տապանաքարերու արձանագրութիւնները կը ծագային շատ անգամ ճշգիւր թուականներ, ընտանեկան տոհմանուններ և կենսագրական գրիներու եւ գաղթային ծագումներու կէտեր, որոնք մասին յաճախ կը լռեն զրաւոր յիշատակարանները. արձանագրութեան՝ դամբաններու վրամբանդակները, հինները մասնաւորապէս, առեւցմէ թիւն ունին գրչագրերու մանրանկարչութեան հետ. իսկ գրականութեան նոյնպէս՝ որովհետեւ տապանագրիւններու լեզուն գաղափար մը կուտայ իրենց ժամանակի բարբառին և գրչութեան, և նոյն իսկ գրական զգացողութեան մասին. քանի որ ստէպ ժողովրդական բանաստեղծներն է որ կը գրէին զրուստական ընդթ ունեցող տապանագրիւնները, ինչպէս է հոս Պետրոս կարկանդի կաթողիկոսինը: Տ. Արտաւազդ արքեպիսկոպոսի երկը, այս երեք անկիւններէն ևս դիտած առեւցմէ, պիտի հասկնանք թէ վերագրական (épigraphe) գրականութեան սեռին պատկանող կոկիկ աշխատութիւն մըն է:

Երկրորդը, որ Տաշեան զրութեամբ կազմուած ցուցակն է Հայէպի աթոռանիստ եկեղեցիին և մասնաւորներու գրչագրիւններուն, ընդ ամենը 191, անտարալոյս շատ ունիկ մնծ որո՞՞ք կը ներկայացնէ թէ՛

պատմագրական կամ բանասիրական հեթեթեման պարական տեսակէտով: Իրաւ է թէ բացի Օլիւեան ժամագիրքէն՝ որ ամփոփ ճեւով նկարագրուած է այստեղ ևս, միւս ձեռագիրները ընդհանուր առմամբ՝ թէ՛ իբր խորագոյն հնութիւն եւ թէ՛ իբրեւ բովանդակութիւն, բանասիրական տեսակէտով հայ գրչագիրներուն աւսինաշահականներէն չեն, քանի որ չկան անոնց մէջ բուն հին նախնայական գործեր կամ ընդօրինակութիւններ, բժշկարաններ, օսկեփորիկներ, հարուստ տաղարաններ և բազմաթիւ ճառընտիրներ, ևայլն. քայքայ մնացեալն ալ չի գաղբիր երբեք մեծ կարեւորութիւն մ'ունենալէ: Ձեռագիրներ կ'ներկին անոնց մէջ, որոնք ապահովաբար թանկագին միայն կրնան ըլլալ բանասիրական և եկեղեցագրական տեսակէտով, ինչպէս 1358 ին ճրտաւարդէմ գրուած Ճառքը, 1412 ին՝ Սիւս, 1562 ին՝ Հռովմիայ, 1330 էն առաջ՝ անծանօթ տեղ մը գրուած մայրոցները, 1426 ին՝ Հերմոնի վանքը, 1259 ին՝ Մաշկաբիբու վանքը, 1284 ին՝ Արքակաղնոյ վանքը, 1455 ին՝ Սարայի վանքը, 1338 ին՝ Արծկէի վանքը, 1309 ին՝ Ի Սիւս, 1383 էն առաջ՝ Աւագ վանքի մէջ գրուած, և 1275 ին, 1231 ին ու 1300 էն առաջ՝ անծանօթ տեղեր գրուած Աւետարաններ, ինչպէս նաեւ 1325 ին Արճէու Ասպիանկայ վանքը գրուած Պօղոսի Թղթոց միկնութիւնը (հաւանաբար Ոսկեբուրաի), 1413 ին Մոկաց Միատայ վանքը գրուած Ճառընտիրը, 1292 ին՝ Փերճնր աւանպատի մէջ գրուած Ժողովածուն, և մէկէ աւելի Մանրուսմունքներ, որոնց հրկուքը ժանաւանդ՝ 1275 ին Ալեւազ վանքը և 1412 ին Սիւս գրուածը, սեփականութիւն Մտեփանոս Աւագերեցեանցի, և, մասնաւորաբար, 1680 ին Հալէպ գլխուած, և իր բժշկական, արտարական, ֆուլքլորական, ակնադիտական, գուշակական և աշխարհագրական պարունակութեամբն այնքան հետաքրքրական Մառգիրը: Այս ամէնը, Արագանի երկայնաւոր համարեութեան շնորհիւ (Երբեմն չափազանց ռոյն իսկ) նկարագրուած, ընթացողի կուտան տպաւորութիւնը իրապէս ձեռագիրներու ճոխ հաւաքումի մը: Ծնորակալ միայն պարտինք լինել Ն. Սրբազնութեան, որ փափաքած է ևս յա-

ջողած՝ իր բազմատանջ պաշտօնի խուռն գրադմանց մէջ ժամանակ գտնել այսպիսի ստուարահատոր և մեծարժէք հատոր մը ընծայարկելու, իբրեւ «պառակ աղագիր երկիրւոյ մեծարանաց և անկեղծ հիացման», Ս. Գրոց հայերէն թարգմանուած ժեռեղ գարագարձի խորհուրդին:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԱՌԱՎ ՔԶԼՅ. ԷՔՍԵՐՃԵԱՆ ՅՈՐԵԼԵԱՐ

Կ. Պոլսոյ մէջ սիրայի գգայմաք հանդիսաւորուեցաւ Արժ. Տ. Հմայակ Աւագ Քահանայի բահալաթեան քառամսնակը, իր սեռնադրութեան քառասուններէք սարւոյ լրման տոթիւ: Գոճ ենք Աստուծոյ պաշտօնէն ընծայուած այս մեծարանքին համար, Իսկիւսարի ներկայ Աւագերէցը, որ երկար տարիներ ի վեր խցի մօտ ևս հոգւով կը վարէ Կ. Պոլսոյ ամենէն հինաւոր և հոգեւոր, կրթական և հասարակական լեցուիկ անցեալով մը միշտ հարուստ հայ համայնքի մը եկեղեցական կիանքին համար որոշ արժէք մը ունեցող այդ պաշտօնը, Պոլսահայ եկեղեցականութեան ամենէն զանաւորիկէ մըն էր: Աշակերտ հոգեւոր Պարեան եղիշէ Ս. Պատարարի, որուն՝ ձեմարակ ամենէն շատ սիրած իր սաներու խումբէն էր Տէր Հայրը: Կրթական դաշտին մէջ այն ժամանակէն մատնանի եղած էր արդէն նախ Իսկիւսար, յետոյ Նիկիոմիդիա ևս այլուր, և իր Հայերէն ուսուցման համար յօրինած դասագիրքերը, հակառակ ուրիշ թերիւս աւելի համալուծած ձեռնարկներու, ունէին գիրքը փնտռողները կարեւորութենէ զուրկ չեն նկատուած ըստ Նոյնպէս, ի մէջ այլոց, իր քանի մը գործերը, մասնաւորաբար Պետրոս Դուրեանի երկերուն երկորդ հրատարակութիւնը և կենսագրութիւնը, որոնք գիտեր թէ ինչքան տաճան և գոհողութիւն արժեցին իրեն: Բայց էրեւրեման Հայր քահանայական տպագրիկին մէջ է ամենէն աւելի որ յանձնարարուեցաւ հանրային ուղարկութեան և սիրոյ իր ծիսակա ժողովուրդին՝ իբրեւ հայր անձնուր, իր սպասարկած եկեղեցիին՝ իբրեւ պաշտօնեայ անձնանքով, պատրարարքանի շրջանակին մէջ՝ իբրեւ խցմալտ պաշտօնատար և ժաջան ժողովական, և հանրային զգացման և դատումի առջեւ՝ իբրեւ պարկեշտ նկարագիր, որ ո՛չ իր հաւատքը, ո՛չ համոզումը և ո՛չ իր նուիրական սէրերը որ և է զեղով յանձն չէ առած ստորագրանք խտոր և գոհեհիկ նպատակներու:

«Սմմն» սրտանց կը շնորհաւոր Աստուծոյ և Աւետարանի այս ընտիր պաշտօնէին քառասունամայ յոբելանքը, մաղթելով որ անոր երեկոյցեայ փնտրիկ վերջին տարիները օրգութեան և խաղաղութեան ներշնչութեամբ ինկուած աշեւոյթի պսակ մը լինին իրեն և իր ժողովուրդին համար:

Ս. ՅԱՎՈՐԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՑ ԼՈՒՐԵՐ

Անցեալ Սեպտեմբեր ամսուան ընթացքին, Ս. Աթոռայ ԳՅՈՐԷՑ Ժողովը ինը անգամներ ի նիստ զուսմարուեցաւ իրրի վարչական Մարմին, Առնճ. Գիւր. Ահեմանը երկու անգամ, իսկ Աւսում. Խորհուրդը մէկ անգամ, իւրաքանչիւրը զբաղեւոր իր իրաւասութեան մէջ եղած խնդիրներով:

● Կիր. 1 Սեպտ. — Ս. Գատարաբը մատուցուեցաւ, ըստ սովորութեան, Ս. Թարութեան տաճարի վերնայարկ մեր մատարան Երաշխաւոր Ս. Աստուածածանի սեղանին առջև. տեղւոյն փաշտօնականներէն հետեւանք անխարմարութեանց պարտաւար Քարոզ խոստեցաւ:

● Դշ. 3 Սեպտ. — Յովակիմայ եւ Աննայի տունին առթիւ, Ս. Գատարաբը մատուցուեցաւ Ս. Գուսի Գերեզմանի տաճարի մէծ սանգուսիի կողքին սաւանդարար յարգուած աննոց գերեզմանի հայապատկան սեղանին վրայ, ի ներկայութեան Միաբանութեան:

— Գատ. Ժախանարդ Տ. Մկրտիչ Սրբազան, ընկերակցութեամբ Տ. Կիւրեղ եւ Աւագ Յարգման Տ. Հայրիկ վարդապետներու, յանուն Ս. Գատարաբը Զոր, ներկայ դառնուեցաւ Գիւրիգայի ողբացեալ Թաղուհայն հոգեհանգստեան պատարագին, Ֆրանչիսկանց եկեղեցիին մէջ:

● Դշ. 4 Սեպտ. — Տ. Սերովբէ եւ Տ. Ասողիկ վարդապետներ զացին Նազարէթ:

● Եր. 7 Սեպտ. Տ. Շաւառը Վրդ. մեկնեցաւ Հայքա, ստանձնելու տեղւոյն Հոգեւոր Հովիտութեան պաշտօնը:

— Տօթթ. եւ Տիկին Նազարեան, Աղեքսանդրիայէն, այցելեցին Ս. Գատարաբը Զոր:

● Կիր. 8 Սեպտ. — Գիւտ Գոստայ տունին առթիւ Ս. Գատարաբը մատուցուեցաւ ի Գերեզման Ս. Կուսին: Գատարաբիչ Տ. Հայկազուր Վրդ. քարոզեց ըստ պատշաճի առաւել, խորհրդածութեան առարկայ ընելով Գիւրիգայի պարտեզը, ուր է Ս. Կուսին գերեզմանը, իրրի վայր աղօթից Յիսուսի, եւ մեր Փրկչին մայրը ներկայացնելով իրրի աղօթանուէր եւ բարեպաշտ ընտանիքի մը միակ զաւակը, խօսեցաւ աղօթքի

օգտակարութեան մասին, ցուցնելով զայն իրրի նախապայման հոգեւոր կեանքի, եւ միջոց՝ առաւածամեծի հաղորդակցութեան շնորհիւ՝ փրկութեան առաջնորդութիւն:

● Եր. 14 Սեպտ. — Տիրապետած Կանդիսաւորութեամբ կատարուեցաւ յուղարկաւորութիւնը որը Սերբ Մարտիրոսեանի, զոր երէկ իրկիւնանգործէն ռպանեաւ էր իր Նախկին ընկերներէն ուրիշ որը մը: Ս. Գատարաբը, որ կը նախագահէր, խօսեցաւ զամբանական մը Վճար է կըրայր քոյ բնաբանին վրայ:

— Տ. Տիրան եւ Տ. Սերովբէ վարդապետներ, սարկաւազներ եւ ժառանգաւորներ վերադարձան Գալիլիական արձակուրդէն:

● Կիր. 15 Սեպտ. — Ս. Գատարաբը մատուցուեցաւ ի Ս. Թարութեան:

● Ուր. 20 Սեպտ. — Իրլանտայի անկիլիքան արքեպիսկոպոսը, որ Երուսաղէմ էր եկած ուխտաւորաբար, այցելեց Ս. Գատարաբը Զոր, որ Նորին Բարձր Սրբազանութիւնը պատուով ընդունեց պատրիարքարանի մեծ գահինէն մէջ:

— Ս. Գատարաբը Զոր այցելեցին Նոյեղէտ Վնեւոկոյ Միխիլթեաններէն շ. Խանպէտեան եւ շ. Մանուէլ վարդապետներ:

● Եր. 21 Սեպտ. — Ս. Գատարաբը Իրլանտայի արքեպիսկոպոսին զնաց փոխադարձ այցելութեան:

● Կիր. 22 Սեպտ. — Մայր Տաճարին մէջ, որ մատուցուեցաւ Ս. Գատարաբը, քարոզեց Տ. Հայրիկ Վրդ. ըստ առաւել պատշաճի, զնախնային ինչ բարեւոյց Գործեաց առ, զի խից տայ լսել եւ համերց խօսելու բնաբանին վրայ: Բացատրեց Թէ քրիստոնէական բարոյականին շնորհիւ էր որ մարդը տիրացաւ զԱստուած լսելու եւ Աստուծոյ մէջ լսուելու, եւ, հաւասարութեան սկզբունքին հետեւանքով՝ մարդիկ տիրացան զիրար լսելու եւ իրարմէ լսուելու առանձնաշնորհութեան:

● Բշ. 23 Սեպտ. — Տ. Հայկազուր եւ Տ. Տիրայր վարդապետներ եւ Գ. Նուրեան Քերթեզմ զացին, Հնադիտական վարչութեան կառավարական պաշտանակային հետ միասին տեղական քննութեան մը գործով:

— Աւստրալիայի անկիլիքան եպիսկոպոսներէն մին, որ Երուսաղէմ էր եկած, այցելեց Ս. Գատարաբը Զոր:

● Եշ. 26 Սեպտ. — Դպրոցական վերամուտի առթիւ պատրաստութիւններն սկսան: